

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

ΣΕΝΑΡΙΑ & ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΑΚΑΜΨΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑ-COVID ΕΠΟΧΗ

Επιστροφή στην «Κανονικότητα» ή
Ευκαιρία Μετάβασης σε ένα Βιώσιμο Μέλλον;

Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης ΕΝΑ

ΣΕΝΑΡΙΑ & ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΑΚΑΜΨΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑ-COVID ΕΠΟΧΗ

Επιστροφή στην «Κανονικότητα» ή
Ευκαιρία Μετάβασης σε ένα Βιώσιμο Μέλλον;

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης¹
ΕΝΑ

Μάιος 2020

¹ Συντάκτης: Γιάννης Ευσταθόπουλος, Συντονιστής Παρατηρητηρίου Βιώσιμης Ανάπτυξης - ΕΝΑ. Η παρούσα έκθεση εκπονήθηκε σε συνεργασία και με την υποστήριξη των μελών του Κύκλου Βιώσιμης Ανάπτυξης. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνονται στον Στάθη Δεββέ. Γλωσσική επιμέλεια-διορθώσεις: Μαρίνα Σκουρογιάννη.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή	2
2. Εκτιμήσεις για το βάθος της κρίσης.....	3
3. Σενάρια για τη μετά-covid εποχή	10
3.1 Αβεβαιότητες και όρια σεναρίων	13
3.2 Σενάρια.....	14
3.3 Σύνοψη σεναρίων.....	21
4. Διδάγματα της πανδημίας για τις μελλοντικές κρίσεις και τη βιώσιμη ανάκαμψη της οικονομίας.....	24
4.1 Κοινά χαρακτηριστικά και διαφορές μεταξύ κλιματικής κρίσης και πανδημίας	24
4.2 Η σύζευξη ανθεκτικότητας- βιωσιμότητας -αποτελεσματικότητας: τομεακές και κλαδικές διαστάσεις.....	26
Σχεδιάζοντας πολιτικές οικονομικής ανάκαμψης και μετασχηματισμού	29
Τουρισμός.....	35
Αγροδιατροφικός τομέας	39
Ενεργειακός τομέας	44
Κυκλική Οικονομία.....	49
Μεταποίηση	51
Δίκτυα & Υποδομές.....	53
Ψηφιακή οικονομία.....	56
Κράτος Πρόνοιας, εργασία και ανθεκτικότητα	62
4.3 Η τοπικότητα ως παράγοντας σύζευξης ανθεκτικότητας - βιωσιμότητας - αποτελεσματικότητας.....	64
5. Αντί Επιλόγου: Η ανανέωση και οι προοπτικές της ατζέντας βιώσιμης ανάπτυξης στη μετα-Covid19 περίοδο	67
6. Βιβλιογραφία	69

1. Εισαγωγή

Η επιδείνωση των προβλέψεων σχετικά με την έκταση της παγκόσμιας ύφεσης και η υποχώρηση των προσδοκιών για μια άμεση, ισχυρή και αυθόρμητη ανάκαμψη της οικονομίας καθιστούν επιτακτική ανάγκη τον σχεδιασμό των πολιτικών για την «επόμενη μέρα» και την αντιμετώπιση των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης. Στο πλαίσιο αυτό, εγείρονται μια σειρά από κεντρικά ερωτήματα στρατηγικού χαρακτήρα. Ποια είναι τα συμπεράσματα από την υγειονομική και οικονομική κρίση σε σχέση με το σημερινό μοντέλο ανάπτυξης; Ποιες είναι οι βασικές προτάσεις πολιτικής για την ανάκαμψη της οικονομίας; Μπορούν να συνδυαστούν η οικονομική ανάκαμψη με τον μετασχηματισμό της οικονομίας και σε ποια κατεύθυνση; Σε τι βαθμό η ατζέντα βιώσιμης ανάπτυξης παραμένει επίκαιρη και θα υποστηριχθεί στη μετα-Covid19 εποχή; Μπορούν να συμφιλιωθούν οι οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές προτεραιότητες σε ένα σχέδιο ανάκαμψης; Ποια είναι τα κύρια δεδομένα σχετικά με τις προοπτικές ανάκαμψης βασικών κλάδων της ελληνικής οικονομίας με παράλληλη ενίσχυση της βιωσιμότητας και ανθεκτικότητας του εγχώριου παραγωγικού συστήματος; Τέλος, ποια είναι η ισορροπία που πρέπει να επιτευχθεί μεταξύ αυτονομίας σε εθνικό/τοπικό επίπεδο και παγκοσμιοποίησης;

Το παρόν κείμενο επιχειρεί να απαντήσει στα ανωτέρω ερωτήματα σε 3 στάδια:

- Αρχικά, πραγματοποιείται μια σύντομη επισκόπηση των προβλέψεων και εκτιμήσεων για το βάθος και τη διάρκεια της ύφεσης τόσο σε διεθνές επίπεδο όσο και στην Ελλάδα.
- Στη συνέχεια, παρουσιάζονται τα επικρατέστερα σενάρια με αντικείμενο τις ευρωπαϊκές πολιτικές και τις προεκτάσεις τους για την ελληνική οικονομία.
- Τέλος, εξετάζονται δεδομένα, κατευθύνσεις και παράγοντες που δύνανται να συνεισφέρουν στη βιώσιμη ανάκαμψη των κλάδων της ελληνικής οικονομίας. Έμφαση δίδεται ειδικότερα στο τρίπτυχο *ανθεκτικότητα-βιωσιμότητα-αποτελεσματικότητα* στον τομέα του τουρισμού, της

ενέργειας, του αγροδιατροφικού τομέα, των δικτύων, της ψηφιακής οικονομίας, της μεταποίησης και της κυκλικής οικονομίας.

2. Εκτιμήσεις για το βάθος της κρίσης

Η παγκόσμια οικονομία έχει εισέλθει σε μια βαθιά κρίση με εξαιρετικά αβέβαιη εξέλιξη σε οικονομικό και υγειονομικό επίπεδο. Αν και οι διεθνείς οργανισμοί φαίνεται να διατηρούν προς το παρόν το αισιόδοξο σενάριο εξέλιξης της κρίσης σε V (ή το πιο μετριοπαθές σενάριο σε U), εκφράζονται ανησυχίες σχετικά με το ενδεχόμενο η κρίση να λάβει πιο δομικά χαρακτηριστικά. Η προοπτική, όμως, μιας ισχυρής και αυθόρμητης ανάκαμψης της οικονομίας, ικανής να επαναφέρει σε σύντομο χρονικό διάστημα το ΑΕΠ στα προ-κρίσης επίπεδα, δεν επιβεβαιώνεται από την εξέταση προηγούμενων κρίσεων και υφιστάμενων επεισοδίων. Συνεπώς, το σενάριο μιας μόνιμης απώλειας στο προϊόν συγκεντρώνει αυξημένες πιθανότητες, γεγονός που καθιστά επιτακτική ανάγκη τον σχεδιασμό ισχυρών παρεμβάσεων και πολιτικών για την οικονομική ανάκαμψη.

Οι πρόσφατες προβλέψεις διεθνών οργανισμών επιβεβαιώνουν ότι η παγκόσμια οικονομία έχει εισέλθει σε μια βαθιά κρίση με εξαιρετικά αβέβαιη εξέλιξη σε οικονομικό και υγειονομικό επίπεδο. Η ύφεση υπολογίζεται να ανέλθει σε 3% του παγκόσμιου ΑΕΠ το 2020 σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (Δ.Ν.Τ) και 3,5% σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Ειδικότερα, η υποχώρηση του ΑΕΠ εντός του 2020 προβλέπεται να ανέλθει σε 7,4% στην Ε.Ε, 6,5% στις Η.Π.Α, 8,3% στο Η.Β και 5% στην Ιαπωνία¹. Συνολικά, η οικονομική ανάκαμψη για το 2021 στις ανεπτυγμένες οικονομίες εκτιμάται ότι θα είναι ασθενέστερη σε σύγκριση με τον ρυθμό μείωσης του ΑΕΠ κατά το τρέχον έτος. Συγκεκριμένα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η υψηλότερη αναπτυξιακή υστέρηση μεταξύ του 2020 και του 2021 αναμένεται να λάβει χώρα στην Ιταλία (3%), τη Φιλανδία (2,6%) και την Ισπανία (2,4%).

Η πλειονότητα των προβλέψεων φαίνεται να συγκλίνει ως προς τον εξαιρετικά υψηλό αντίκτυπο της κρίσης στην ελληνική οικονομία. Η Ελλάδα αναμένεται

¹ European Economic Forecast - Spring 2020, European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Institutional paper 125, May 2020. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-forecasts/spring-2020-economic-forecast-deep-and-uneven-recession-uncertain-recovery_en

το 2020 να σημειώσει το μεγαλύτερο ποσοστό ύφεσης στην Ε.Ε (-9,7%) με βάση τις πρόσφατες εκτιμήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Οι εκτιμήσεις για το ύψος της ανάκαμψης το 2021 δίστανται, αν και συγκλίνουν στην αδυναμία κάλυψης το 2021 της αναπτυξιακής υστέρησης του 2020. Το Δ.Ν.Τ προβλέπει μια ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας που αναπληρώνει το 50% της ύφεσης του 2020. Αντιθέτως, με βάση τις προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ο ρυθμός μεγέθυνσης του 2021 καλύπτει τα 4/5 της απολεσθείσας αναπτυξιακής δυναμικής.

Προβλέψεις για τον ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ: Ελλάδα

	2020	2021
Ευρωπαϊκή Επιτροπή ²	-9,7	7,9
Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ³	-10,0	5,1
Fitch ⁴	-8,1	5,1
Υπουργείο Οικονομικών ⁵	-4,7	5,1

Σχετικά με το σενάριο εξέλιξης της κρίσης σε σχήμα V

Αν και οι διεθνείς οργανισμοί και οίκοι αξιολόγησης φαίνεται να διατηρούν προς το παρόν -τόσο για τις ανεπτυγμένες όσο και για τις αναπτυσσόμενες οικονομίες- το αισιόδοξο σενάριο εξέλιξης της κρίσης σε V (δηλαδή μιας άμεσης κατακόρυφης ανόδου μετά την απότομη πτώση) ή το πιο μετριοπαθές σενάριο σε U (δηλαδή μιας περιόδου σταθεροποίησης σε χαμηλό επίπεδο προ της ανάκαμψης), εκφράζονται ολοένα και περισσότερες ανησυχίες σχετικά με το ενδεχόμενο η κρίση να λάβει πιο δομικά χαρακτηριστικά.

² European Economic Forecast - Spring 2020, European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Institutional paper 125, May 2020. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-forecasts/spring-2020-economic-forecast-deep-and-uneven-recession-uncertain-recovery_en

³ IMF, ό,π.

⁴ 'Greece - Rating Action Report', FitchRatings, 23 April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.fitchratings.com/research/sovereigns/greece-rating-action-report-23-04-2020>

⁵ Ελληνική Δημοκρατία, 'Εθνικό Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων 2020', Απρίλιος 2020. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/european-semester-timeline/national-reform-programmes-and-stability-convergence-programmes/2020-european-semester_en

Ξεχωρίζουν τρεις βασικοί λόγοι⁶:

- Μη γραμμικές επιπτώσεις: Πρώτον, οι κρίσεις παγκόσμιας εμβέλειας ενέχουν τον κίνδυνο εκδήλωσης μη γραμμικών επιπτώσεων που υποεκτιμούνται από τα υφιστάμενα μοντέλα [διαταραχή παγκόσμιων αλυσίδων αξίας, μείωση παραγωγικότητας, υψηλή αποστροφή στο ρίσκο, φαινόμενα «υστέρησης» (hysteresis effect) στις αγορές εργασίας, μόνιμες αλλαγές στις καταναλωτικές συμπεριφορές, υψηλή ροπή προς αποταμίευση των νοικοκυριών].
- Υποεκτίμηση «αποτελεσμάτων διάχυσης» (spillover effects)⁷: Δεύτερον, δεν έχει συνυπολογιστεί επαρκώς ο βαθμός διάχυσης δευτερογενών επιπτώσεων της κρίσης σε διεθνές επίπεδο. Οι επιπτώσεις αυτές εκτιμάται ότι είναι υψηλότερες στη ζώνη του ευρώ εξαιτίας της μεγαλύτερης συμμετοχής των εξαγωγών στο ΑΕΠ σε σύγκριση, για παράδειγμα, με τις Η.Π.Α.
- Εκδήλωση νέων κυμάτων της πανδημίας: Τρίτον, εξαιτίας του ενδεχόμενου εκδήλωσης ενός δεύτερου κύματος της πανδημίας εντός του 2020 (σενάριο σε W, δηλαδή μη γραμμικής αλλά κυματοειδούς εξέλιξης) ως συνέπεια της έλλειψης συντονισμού των πολιτικών άρσης των περιοριστικών μέτρων. Υπό το συγκεκριμένο σενάριο οι περισσότερες οικονομίες θα αντιμετωπίσουν αρνητικούς ρυθμούς μεγέθυνσης σε όλη τη διάρκεια του έτους και η οικονομική ανάκαμψη μετατίθεται κατά ένα εξάμηνο (αρχές του 2021). Οι επιπτώσεις στο ΑΕΠ προβλέπονται να είναι δραματικές, εφόσον η υγειονομική κρίση παραταθεί και εντός του 2021. Το Δ.Ν.Τ διακρίνει ειδικότερα τρία σενάρια⁸. Σε περίπτωση καθυστέρησης σε ό,τι αφορά τη συγκράτηση της πανδημίας εντός του 2020, η πρόσθετη υποχώρηση του παγκόσμιου ΑΕΠ προβλέπεται να ανέλθει σε 3% (ήτοι ύφεση 6% αντί 3% το 2020). Σε περίπτωση εκδήλωσης ενός νέου κύματος

⁶ Kohlscheen, E., Mojon, B., Rees, D. (2020), 'The macroeconomic spillover effects of the pandemic on the global economy', BIS Bulletin No4, Bank of International Settlements, 6 April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.bis.org/publ/bisbull04.htm>

⁷ Δηλαδή οι επιπτώσεις που προκαλεί ένα γεγονός σε μια χώρα στην οικονομία άλλων χωρών. Η οικονομική και χρηματιστική παγκοσμιοποίηση έχουν αυξήσει τον αντίκτυπο των αποτελεσμάτων διάχυσης λόγω μεγαλύτερης αλληλεξάρτησης των οικονομιών.

⁸ IMF (2020), 'World Economic Outlook', April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>

της πανδημίας το 2021, με πιο ήπια χαρακτηριστικά, το παγκόσμιο ΑΕΠ θα είναι χαμηλότερο κατά 5% σε σύγκριση με το σενάριο βάσης (ήτοι 0,8% αντί 5,8%). Τέλος, σε περίπτωση που λάβουν χώρα και τα δύο ενδεχόμενα, το παγκόσμιο ΑΕΠ θα υποστεί μια μείωση της τάξης του 8% το 2021 σε σύγκριση με το σενάριο βάσης (ύφεση 2,2% αντί μεγέθυνσης 5,8%).

Αξίζει να σημειωθεί ότι η προοπτική μιας ισχυρής ανάκαμψης της οικονομίας, ικανής να επαναφέρει το ΑΕΠ στα προ-κρίσης επίπεδα, δεν επιβεβαιώνεται από την εξέταση προηγούμενων κρίσεων και υφεισιακών επεισοδίων⁹. Συνεπώς, το σενάριο μιας μόνιμης απώλειας στο προϊόν συγκεντρώνει αυξημένες πιθανότητες.

Αιτίες της μεγαλύτερης έκθεσης της ελληνικής οικονομίας

Η πλειονότητα των προβλέψεων φαίνεται να συγκλίνει ως προς τον εξαιρετικά υψηλό αντίκτυπο της κρίσης στην ελληνική οικονομία. Η υψηλή εξάρτηση από τον τουρισμό, ο ρόλος της ναυτιλίας και των μεταφορών, ο μεγάλος αριθμός εσωστρεφών και χαμηλής καινοτομίας «πολύ μικρών επιχειρήσεων» στον τομέα των υπηρεσιών και η περιορισμένη ανάπτυξη του αγροτικού τομέα και της μεταποίησης συγκαταλέγονται μεταξύ των βασικών δομικών παραγόντων που ευθύνονται για τον υψηλό βαθμό έκθεσης της ελληνικής οικονομίας στις επιπτώσεις της κρίσης. Τα συσσωρευμένα προβλήματα και οι αδυναμίες που κληροδότησε η προηγούμενη κρίση (ανεργία, ιδιωτικό και δημόσιο χρέος, επενδυτικό κενό) έρχονται σε άμεση αλληλεπίδραση με οικονομικές επιπτώσεις του lockdown που ανάγονται στην εύθραυστη παραγωγική εξειδίκευση της χώρας.

Ο υψηλότερος αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στην ελληνική οικονομία σε σύγκριση με άλλες χώρες αποδίδεται σε μια σειρά από δομικά χαρακτηριστικά της, όπως η υψηλή εξάρτηση από τον τουρισμό (και η υψηλή εποχικότητά του¹⁰), ο ρόλος της ναυτιλίας, των μεταφορών και των logistics και ο μεγάλος αριθμός πολύ μικρών επιχειρήσεων, των οποίων οι υπηρεσίες πλήττονται

⁹ Cerra, V., Saxena, S. (2018) 'The Economic Scars of Crises and Recessions', IMF Blog, 21 March 2018. Διαθέσιμο στο: <https://blogs.imf.org/2018/03/21/the-economic-scars-of-crises-and-recessions/> Roberts, M. (2020) 'The scarring', Michael Roberts Blog, 2 May 2020. Διαθέσιμο στο: <https://thenextrecession.wordpress.com/>

¹⁰ Το 75% των ετήσιων τουριστικών εσόδων σημειώνονται στο διάστημα Ιουνίου-Σεπτεμβρίου. Το γεγονός ότι η πανδημία εκδηλώθηκε χρονικά κοντά στην καλοκαιρινή περίοδο διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στον αντίκτυπο της κρίσης στην Ελλάδα.

άμεσα από το lockdown (λιανικό εμπόριο, υπηρεσίες φροντίδας, εστίαση, ψυχαγωγία, πολιτισμός, κ.λπ.). Το διαδεδομένο στην Ελλάδα¹¹ εσωστρεφές μοντέλο της «επιχειρηματικότητας ανάγκης»¹², το οποίο χαρακτηρίζεται συνολικά από χαμηλή καινοτομία - προστιθέμενη αξία - βιωσιμότητα, δοκιμάστηκε σκληρά από τη βαθιά και παρατεταμένη ύφεση που έπληξε την ελληνική οικονομία κατά την προηγούμενη δεκαετία. Τα συσσωρευμένα προβλήματα και οι αδυναμίες που κληροδότησε η κρίση (ανεργία, ιδιωτικό και δημόσιο χρέος, επενδυτικό κενό) και οι πολιτικές διαχείρισής της έρχονται, συνεπώς, σε άμεση αλληλεπίδραση με οικονομικές επιπτώσεις του lockdown που ανάγονται στην εύθραυστη παραγωγική εξειδίκευση της χώρας. Η περιορισμένη συμμετοχή του πρωτογενούς τομέα και της μεταποίησης στην ελληνική οικονομία περιορίζει σημαντικά τις δυνατότητες σταθεροποίησης του ΑΕΠ και της απασχόλησης¹³. Οι εν λόγω τομείς φαίνεται να είναι σχετικά λιγότερο εκτεθειμένοι στις διαταραχές που προκάλεσε η σημερινή κρίση τόσο από την πλευρά της προσφοράς όσο και από την πλευρά της ζήτησης. Αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο ο αγροτικός τομέας όσο και η μεταποίηση ενίσχυσαν τη θέση τους (ως ποσοστό συμμετοχής στην προστιθέμενη αξία της οικονομίας) κατά τη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας, επιδεικνύοντας υψηλότερο βαθμό ανθεκτικότητας σε σύγκριση με άλλους τομείς και δραστηριότητες.

¹¹ Η Ελλάδα υπολείπεται αισθητά έναντι του μ.ο. της Ε.Ε στο πεδίο της «επιχειρηματικότητας ευκαιρίας», δηλαδή της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας που ωθείται από τις παρουσιαζόμενες ευκαιρίες. Συγκεκριμένα, οι επιχειρήσεις που υπόκεινται στην εν λόγω κατηγορία αντιστοιχούν στο 37% περίπου των μικρομεσαίων επιχειρήσεων έναντι 50,3% στην Ε.Ε (έτος 2017) σύμφωνα με τα στοιχεία του [SmallBusinessAct 2018](#). Πρέπει να σημειωθεί ότι από το 2015 καταγράφεται συνεχόμενη αύξηση της επιχειρηματικότητας ευκαιρίας στην επιχειρηματικότητα αρχικών σταδίων. Το 2018 το συγκεκριμένο ποσοστό σημείωσε θεαματική αύξηση (από 37% το 2017 σε 48,9% το 2018). Όπως αναφέρει η έκθεση του IOBE, η επιχειρηματικότητα ανάγκης για πρώτη φορά καταγράφεται σε χαμηλότερα επίπεδα (20,8%) σε σύγκριση με τον μέσο όρο των χωρών με υψηλές καινοτομικές επιδόσεις (24,1%). Βλ. σχετικά: IOBE (2019) «Ετήσια Έκθεση Επιχειρηματικότητας 2018-2019». Διαθέσιμο στο: http://iobe.gr/research_dtl.asp?RID=197

¹² Σύμφωνα με το IOBE, η επιχειρηματικότητα ανάγκης «αναφέρεται στην περίπτωση όπου το άτομο ωθείται στην ανάληψη επιχειρηματικής δραστηριότητας κυρίως λόγω έλλειψης άλλων επιλογών εργασίας, δυσαρέσκειας με την υπάρχουσα απασχόληση, φόβου για πιθανή απόλυση βραχυπρόθεσμα, ή απλώς για λόγους διατήρησης του εισοδήματός του, το οποίο «απειλείται» με συρρίκνωση». Συχνά, η εν λόγω μορφή επιχειρηματικότητας εκδηλώνεται στον τομέα των λιανικών υπηρεσιών εμπόριου και υπόκειται σε μια σειρά από αδυναμίες που μειώνουν τις προοπτικές βιωσιμότητάς τους (εξάρτηση από ιδιωτική κατανάλωση, εύκολα αντιγράψιμες υπηρεσίες, ισχυρό ανταγωνισμός).

¹³ INE/ΓΣΕΕ (2020) «4^ο Δελτίο Οικονομικών Εξελίξεων», Μάιος 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.inegsee.gr/ekdosi/4-deltio-ikononikon-exelixeon-maios-2020/>

Συμπεράσματα από την προ-πανδημία οικονομική επιβράδυνση για την «επόμενη μέρα»

Η κρίση της νόσου Covid-19 ανέκοψε βίαια τη σταθερή βελτίωση των οικονομικών, κοινωνικών και διαρθρωτικών δεικτών των τελευταίων χρόνων, επαναφέροντας την οικονομία σε μια ζώνη υψηλού κινδύνου. Οι ενδείξεις, πάντως, εξασθένησης βασικών επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας που είχαν καταγραφεί πριν από την υγειονομική κρίση (Δ' τρίμηνο 2019) οφείλουν να ληφθούν υπόψη κατά τη διαδικασία σχεδιασμού των πολιτικών για την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας. Η αυξημένη αποστροφή στο ρίσκο και η προβλεπόμενη εξασθένηση της εξωτερικής ζήτησης στη μετα-Covid19 εποχή περιορίζουν τις προοπτικές εξωστρεφούς ανάκαμψης της οικονομίας και ως εκ τούτου τον αντίκτυπο (υπό τις νέες συνθήκες) των πολιτικών προσέλκυσης ξένων άμεσων επενδύσεων και ενίσχυσης των εξαγωγών. Ακόμη, η μείωση της απασχόλησης και των μισθών σε συνδυασμό με την «επισφαλοποίηση» της αγοράς εργασίας ενέχουν κίνδυνο συρρίκνωσης της ιδιωτικής κατανάλωσης, ήτοι ενός βασικού παράγοντα σταθεροποίησης και ανάκαμψης της οικονομίας κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών. Το μέγεθος των σημερινών προκλήσεων επιτάσσει κατά συνέπεια την επαναφορά ολοκληρωμένου αναπτυξιακού στρατηγικού σχεδιασμού για την εφαρμογή πολιτικών που θα συνδυάσουν την ανάκαμψη, τη στήριξη της εργασίας και τον μετασχηματισμό της οικονομίας προς βιώσιμες και ανθεκτικές δραστηριότητες υψηλής προστιθέμενης αξίας.

Η κρίση της νόσου Covid-19 ανέκοψε βίαια τη σταθερή βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών δεικτών των τελευταίων ετών (2017-2019), επαναφέροντας την οικονομία σε μια ζώνη υψηλού κινδύνου, όπως υποδεικνύουν προβλέψεις και εκτιμήσεις για την εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας¹⁴ και για τις επιπτώσεις της κρίσης στον παραγωγικό ιστό της χώρας¹⁵.

Σημειώνεται, πάντως, ότι η ελληνική οικονομία παρουσίασε ενδείξεις εξασθένησης βασικών επιδόσεων της πριν από την τρέχουσα υγειονομική

¹⁴ Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προβλέπει αύξηση της ανεργίας στο 19,9% το 2020 από 17,3% το 2019. Οι εκτιμήσεις του Γραφείου Προϋπολογισμού της Βουλής κυμαίνονται για το 2020 μεταξύ 26% και 31,6%.

¹⁵ Σύμφωνα με σχετική έρευνα, 1/7 επιχειρήσεις ενδέχεται να αναστείλει τις δραστηριότητες της μετά την άρση του lockdown. «Έκτακτη Έρευνα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ για τις επιπτώσεις της υγειονομικής κρίσης στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις», ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, Απρίλιος 2020.

κρίση¹⁶. Το γεγονός αυτό οφείλει να ληφθεί υπόψη κατά τη διαδικασία σχεδιασμού των πολιτικών για την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας σε ό,τι αφορά την αποτελεσματικότητα αναπτυξιακών επιλογών που προσδοκούν σε επιτάχυνση της οικονομικής μεγέθυνσης μέσω οριζόντιων πολιτικών (απορρύθμιση αγοράς εργασίας, ιδιωτικοποιήσεις, άρση περιβαλλοντικών και άλλων ρυθμίσεων, κ.λπ.) και της απόλυτης προτεραιοποίησης της εξωστρέφειας της οικονομίας (εξαγωγές, προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων) εις βάρος άλλων παραγόντων και διαστάσεων (μισθοί, ιδιωτική κατανάλωση, ενίσχυση και μετασχηματισμός εγχώριων παραγωγικών δραστηριοτήτων, αύξηση παραγωγικότητας επιχειρήσεων, πολιτικές για ΜμΕ, περιφερειακή ανάπτυξη).

Οι πολιτικές αυτές ενέχουν τον κίνδυνο περαιτέρω αύξησης των ανισοτήτων και στρέβλωσης της παραγωγικής εξειδίκευσης της χώρας καθυστερώντας την υλοποίηση ενός ολιστικού αναπτυξιακού σχεδίου για τον μετασχηματισμό της παραγωγικής βάσης με στόχο τη διαφοροποίηση της οικονομίας και την ενίσχυση της βιωσιμότητας και ανθεκτικότητάς της έναντι απρόβλεπτων μελλοντικών κρίσεων-και κατά πάσα πιθανότητα ισχυρότερων- κλιματικής, υγειονομικής, γεωπολιτικής, τεχνολογικής ή άλλης φύσης (π.χ. κυβερνοκρίσεις).

¹⁶ Η δυναμική της μεγέθυνσης του ΑΕΠ ανακόπηκε το Δ' τρίμηνο του 2019 στο οποίο επιτεύχθηκε μικρή άνοδος κατά 1% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2018. Βλ. σχετικά: ΕΝΑ (2020) «Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας & Πολιτικής Νο2», 26.3.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b4%ce%b5%ce%bb%cf%84%ce%af%ce%bf-%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%bd%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%ae%cf%82-%cf%83%cf%85%ce%b3%ce%ba%cf%85%cf%81%ce%af%ce%b1%cf%82-%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%b9%cf%84%ce%b9-2/>

3. Σενάρια για τη μετά-covid εποχή

Η σταδιακή άρση των υγειονομικών περιορισμών και η επανεκκίνηση της οικονομίας έχουν τροφοδοτήσει μια πλούσια διεθνή συζήτηση για την «επόμενη μέρα» με αντικείμενο τον σχεδιασμό των πολιτικών ανάκαμψης της οικονομίας και τον ρόλο της ατζέντας βιώσιμης ανάπτυξης. Ωστόσο, οι συζητήσεις αυτές δεν έχουν εισέλθει επαρκώς στον πυρήνα των εργασιών των ευρωπαϊκών θεσμών, οι οποίες εστιάζουν στα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά των πολιτικών και εργαλείων οικονομικής στήριξης για την ανάσχεση της ύφεσης, στις διαδικασίες επιμερισμού του κόστους τους και στους όρους ενεργοποίησής τους. Στο πλαίσιο αυτό, διακρίνονται συνολικά τρία βασικά σενάρια για τον προσανατολισμό των πολιτικών για την οικονομία και την ανάπτυξη στην Ευρώπη και την Ελλάδα στη μετα-Covid19 περίοδο: (α) Το αισιόδοξο σενάριο της βιώσιμης ανάκαμψης, (β) Το δυσμενές σενάριο της επιστροφής στην προ-κρίσης «αναπτυξιακή κανονικότητα» (business-as-usual), (γ) Το βασικό «ενδιάμεσο» σενάριο της άτολμης και καθυστερημένης απάντησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Το σενάριο της βιώσιμης ανάκαμψης εμφανίζεται ως μια επιθυμητή επιλογή για τις αναπτυξιακές προοπτικές και την κοινωνική συνοχή της Ελλάδας.

Η σταδιακή άρση των υγειονομικών περιορισμών και η επανεκκίνηση της οικονομίας έχουν τροφοδοτήσει μια πλούσια δημόσια συζήτηση για την «επόμενη μέρα» με αντικείμενο τον σχεδιασμό των πολιτικών ανάκαμψης της οικονομίας. Οι παρεμβάσεις αυτές συγκλίνουν ως προς την αναγκαιότητα μιας ισχυρής οικονομικής ανάκαμψης με επίκεντρο την ατζέντα βιώσιμης ανάπτυξης και την κλιματική μετάβαση της οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό, προτάσσονται τρεις κεντρικές πτυχές της υγειονομικής και οικονομικής κρίσης που επιβεβαιώνουν τον απόλυτα επίκαιρο χαρακτήρα των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης. Ξεχωρίζουν ειδικότερα¹⁷:

α) οι βαθύτερες αιτίες εμφάνισης και διάδοσης μεταδοτικών ασθενειών¹⁸ (κλιματική αλλαγή, βιομηχανική γεωργία, καταστροφή βιοποικιλότητας,

¹⁷ ENA, 'Οικονομικές προσεγγίσεις & εκφάνσεις της κρίσης του covid-19', Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας & Πολιτικής νο2, Μάρτιος 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CE%AF%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CE%B5%CE%BA%CF%86%CE%AC%CE%BD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/>

¹⁸ Κασίμης, Χ. (2020) «Γεωργία & Κορονοϊός: Προκλήσεις και διδάγματα για Ελλάδα και Ευρώπη», Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης & Ευημερίας ENA, 31.3.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b3%ce%b5%cf%89%cf%81%ce%b3%ce%af%ce%b1-%ce%ba%ce%bf%cf%81%ce%bf%ce%bd%ce%bf%cf%8a%cf%8c%cf%82-%cf%80%cf%81%ce%bf%ce%ba%ce%bb%ce%ae%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82-%ce%b4%ce%b9%ce%b4%ce%ac%ce%b3%ce%bc/>

εμπόριο εξωτικών ζώων, έλλειψη βασικών υποδομών και άναρχη αστικοποίηση σε αναπτυσσόμενες χώρες)

β) Η αδυναμία αντιμετώπισης της υγειονομικής κρίσης (υποεπένδυση φαρμακευτικής βιομηχανίας σε Ε&Α για νέες μεταδοτικές ασθένειες, ανεπάρκειες δημόσιου συστήματος υγείας, ελλείψεις σε ιατροφαρμακευτικό εξοπλισμό)

γ) Οι παράγοντες διάδοσης των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης (βάθος παγκοσμιοποίησης και επιπτώσεις στις αλυσίδες αξίας, υπερσυσσώρευση κεφαλαίων και κερδοσκοπική λειτουργία χρηματιστικών αγορών, εξάρτηση από τις διεθνείς αγορές εξαιτίας μιας απόλυτης συχνά προτεραιοποίησης της εξωστρεφούς οικονομικής μεγέθυνσης (export-led growth)).

Οι εν λόγω παράγοντες και συζητήσεις για την «επόμενη μέρα» εισέρχονται σταδιακά στις διεργασίες άσκησης οικονομικής πολιτικής σε διεθνές επίπεδο. Στην Ευρώπη οι συζητήσεις αυτές εστίασαν σε πρώτη φάση στα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά των πολιτικών και εργαλείων οικονομικής στήριξης για την ανάσχεση της ύφεσης που θα θέσουν σε υλοποίηση οι ευρωπαϊκοί θεσμοί, στον επιμερισμό του κόστους χρηματοδότησης και στους όρους ενεργοποίησής τους από κράτη-μέλη με αποτέλεσμα την αναζωπύρωση της διαμάχης Βορρά-Νότου, με νωπές ακόμα τις αναμνήσεις από την προηγούμενη κρίση και την εφαρμογή προγραμμάτων οικονομικής και διαρθρωτικής προσαρμογής στην ευρωπαϊκή περιφέρεια.

Η πρόταση που απευθύνθηκε προς τους θεσμούς και τα όργανα της Ε.Ε. και τα κράτη-μέλη από τη Γερμανίδα Καγκελάρια, Α. Μέρκελ, και τον Γάλλο Πρόεδρο, Ε. Μακρόν, στις 18.5.2020 -ενόψει και της παρουσίασης του Ταμείου Ανάκαμψης από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή- αποτελεί μια πρώτη παρέμβαση με αντικείμενο τη διαμόρφωση ενός πλαισίου διαπραγμάτευσης στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με τον προσανατολισμό της Ευρώπης στη μετα-Covid19 εποχή¹⁹. Η πρόταση αυτή -πέραν των στοιχείων αμοιβοποίησης των

¹⁹ «Γαλλογερμανική πρόταση για ταμείο ανάκαμψης ύψους 500 δισ. ευρώ», Ναυτεμπορική, 18.5.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.naftemporiki.gr/finance/story/1600243/gallogermaniki-protasi-gia-tameio-anakamptsis-upsous-500-dis-euro>

δαπανών για την αντιμετώπιση των οικονομικών επιπτώσεων της κρίσης που περιλαμβάνει- μπορεί επίσης να εκληφθεί και ως μια προσπάθεια επιβεβαίωσης της δέσμευσης της Ε.Ε επί στρατηγικών στόχων, όπως η κλιματική και ενεργειακή μετάβαση της ευρωπαϊκής οικονομίας.

Το γεγονός αυτό πιθανώς να συνδέεται με τις ανησυχίες που είχαν εκφραστεί στη δημόσια συζήτηση σχετικά με το μέλλον της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας, της πρώτης ολιστικής στρατηγικής για την κλιματική μετάβαση και την προστασία του περιβάλλοντος και της βιοποικιλότητας, και τον κίνδυνο να γενικευθούν αποφάσεις αναστολής ή απορρύθμισης της περιβαλλοντικής νομοθεσίας για τη διευκόλυνση της οικονομικής ανάκαμψης. Η κυβέρνηση των Η.Π.Α προχώρησε, για παράδειγμα, σε αναστολή του περιβαλλοντικού δικαίου ήδη από τον Απρίλιο του 2020 επικαλούμενη τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης²⁰. Υπενθυμίζεται επίσης ότι η οικονομική ανάκαμψη που ακολούθησε την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 συνοδεύτηκε από μια άνευ προηγούμενου αύξηση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου σε πείσμα της αύξησης των επενδυτικών δαπανών υπέρ της ανάπτυξης καθαρής ενέργειας²¹.

Με βάση τις ανωτέρω διαπιστώσεις και τάσεις, διαμορφώνονται συνεπώς τρία βασικά σενάρια για τα χαρακτηριστικά των πολιτικών που θα ασκηθούν μετά την υγειονομική κρίση σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο.

Διακρίνονται ειδικότερα:

- το σενάριο της βιώσιμης οικονομικής ανάκαμψης από την κρίση
- το σενάριο της επιστροφής σε μια «business-as-usual» συνθήκη
- το «ενδιάμεσο» σενάριο το οποίο θεωρείται προς το παρόν και το επικρατέστερο

²⁰ 'EPA eases environmental laws, cites COVID-19 as justification', Great Falls Tribune, 10.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://eu.greatfallstribune.com/story/news/2020/04/09/epa-citing-covid-19-justification-easing-environmental-laws/2969722001/>

²¹ Birol, F. (2020) 'What the 2008 financial crisis can teach us about designing stimulus packages today', 19.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.iea.org/commentaries/what-the-2008-financial-crisis-can-teach-us-about-designing-stimulus-packages-today>

3.1 Αβεβαιότητες και όρια σεναρίων

Αβεβαιότητες για την παγκόσμια και ευρωπαϊκή οικονομία

Τα σενάρια αυτά υπόκεινται σε πολύ σημαντικές αβεβαιότητες²² με σημαντικότερη, όπως εξετάστηκε προηγουμένως, την εξέλιξη και διάρκεια της πανδημίας και το πόσο γρήγορα θα είναι διαθέσιμη μια θεραπεία. Η υγειονομική διάσταση θα καθορίσει με τη σειρά της το βάθος της οικονομικής κρίσης, το μέγεθος των δημοσιονομικών αναγκών που θα αντιμετωπίσουν ορισμένες χώρες και την έκταση των κοινωνικών της επιπτώσεων (ανεργία, πτωχεύσεις, εξέλιξη δεικτών υλικής στέρσης και φτώχειας, κ.λπ.). Στο πλαίσιο αυτό, καθοριστικό επίσης ρόλο θα διαδραματίσει η έκβαση των διαπραγματεύσεων στην Ευρώπη για τον προσανατολισμό και τα εργαλεία στήριξης της ευρωπαϊκής οικονομίας στη μετα-Covid19 εποχή.

Άλλοι σημαντικοί παράγοντες είναι η εξέλιξη της πανδημίας και των οικονομικών της επιπτώσεων σε άλλες χώρες και περιοχές του πλανήτη (Η.Π.Α, Κίνα, αναδυόμενες οικονομίες, χώρες του ΟΟΣΑ) και οι επιλογές πολιτικής που θα πραγματοποιηθούν για την αντιμετώπισή τους. Ξεχωρίζουν ειδικότερα η στάση αυτών των χωρών έναντι της παγκοσμιοποίησης (π.χ. ενδεχόμενα εθνικής αναδίπλωσης ή επιλεκτικής συμμετοχής στο διεθνές εμπόριο) και οι κατευθύνσεις των σχεδίων οικονομικής ανάκαμψης που θα τεθούν σε εφαρμογή. Στο πλαίσιο αυτό, είναι επίσης ανοιχτό το ενδεχόμενο επικράτησης πολιτικών ανάκαμψης με επιλεκτική αξιοποίηση της κεϋνσιανής εργαλειοθήκης για την άμεση επίτευξη υψηλών ρυθμών μεγέθυνσης με βασικούς μοχλούς την ενίσχυση της ιδιωτικής κατανάλωσης και την οικονομική στήριξη κλάδων χαμηλής προστιθέμενης αξίας ή και με υψηλό κλιματικό και περιβαλλοντικό αποτύπωμα (της πετρελαϊκής βιομηχανίας συμπεριλαμβανομένης).

Πέραν της επίδρασης των προαναφερθέντων παραγόντων, τα χαρακτηριστικά και η έκβαση των σεναρίων για την Ελλάδα θα εξαρτηθούν επίσης σε καθοριστικό βαθμό από παράγοντες που είναι αδύνατο να προβλεφθούν στην

²² Βαλντέν, Σ. (2020) «Ευρώπη και Αριστερά Μπροστά στη νέα κρίση», Εισήγηση στη διαδικτυακή εκδήλωση που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς στις 30 Απριλίου 2020 με τίτλο «Η Ευρώπη στην εντατική». Πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις της νέας κρίσης». Διαθέσιμο στο: <https://poulantzas.gr/i-evropi-stin-entatiki-politikes-ke-ikonomikes-diastasis-tis-neas-krisis-vinteo/>

παρούσα φάση με κρισιμότερους τη διατήρηση ή αλλαγή των στόχων για το πρωτογενές δημοσιονομικό πλεόνασμα, το ενδεχόμενο μιας νέας ρύθμισης του δημόσιου χρέους και τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά της οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής.

Συνεπώς, τα εν λόγω σενάρια δεν εξαντλούν σε καμία περίπτωση τις πιθανές εξελίξεις της κρίσης και τους συνδυασμούς παραγόντων που δύνανται να επηρεάσουν την έκβασή της. Αποτελούν πρωτίστως μια προσπάθεια αποτύπωσης και κωδικοποίησης των βασικών προσεγγίσεων και προτάσεων για τη μετα-Covid19 εποχή στη βάση των υφιστάμενων δεδομένων και αναλύσεων με στόχο τη διευκόλυνση της δημόσιας συζήτησης.

3.2 Σενάρια

Σενάριο 1ο: Βιώσιμη ανάκαμψη (θετικό σενάριο με τις λιγότερες πιθανότητες εκπλήρωσης)

Ευρώπη

Το 1^ο σενάριο αναπτύσσεται με επίκεντρο την υλοποίηση φιλόδοξων σχεδίων οικονομικής ανάκαμψης με κεντρικά στοιχεία την προώθηση της δίκαιης κλιματικής μετάβασης, την καταπολέμηση των κοινωνικών ανισοτήτων, τη στήριξη της απασχόλησης και του κράτους πρόνοιας και τη συνολικότερη ενίσχυση της ανθεκτικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας. Η υλοποίηση των πολιτικών και στόχων της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας υποστηρίζεται από ισχυρά χρηματοδοτικά μέσα. Ισχυρές περιβαλλοντικές και κοινωνικές ρήτρες εισάγονται στις πολιτικές υποστήριξης των επιχειρήσεων και τραπεζών με στόχο την ενίσχυση της μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας του παραγωγικού συστήματος²³. Λύσεις, όπως η θέσπιση καθολικού εισοδήματος ή εγγυημένης απασχόλησης, εξετάζονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο για την αντιμετώπιση της ανεργίας. Το κράτος αποκτά δηλαδή ρόλο πληρωτή ή εργοδότη τελευταίας καταφυγής. Οι πολιτικές αυτές συνδυάζονται με προγράμματα κατάρτισης και επανεκπαίδευσης των εργαζομένων για την προσαρμογή στις νέες απαιτήσεις της ψηφιακής και πράσινης μετάβασης. Το ιδιοκτησιακό και ρυθμιστικό

²³ Mazzucato, M. (2020) 'Capitalism's triple crisis', Social Europe, 9 April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.socialeurope.eu/capitalisms-triple-crisis>

καθεστώς ορισμένων επιχειρήσεων και υποδομών (ενέργεια, ύδρευση, επικοινωνίες, μεταφορές) επανεξετάζεται με γνώμονα τη διασφάλιση στόχων δημόσιου συμφέροντος (πρόληψη και διαχείριση κρίσεων, συνεισφορά στην κλιματική/ενεργειακή μετάβαση, μετασχηματισμός της παραγωγικής βάσης, πρόσβαση του πληθυσμού σε βασικά αγαθά). Ο ευρωπαϊκός, εθνικός και περιφερειακός στρατηγικός σχεδιασμός αναβαθμίζεται και νέες πολιτικές τίθενται σε εφαρμογή για την υποστήριξη των διαδικασιών μετάβασης και μετασχηματισμού της οικονομίας και την άμβλυση των ενδοκοινοτικών ανισοτήτων (π.χ. mission-oriented policies). Η χρηματοδότηση των πολιτικών ανάκαμψης της οικονομίας στηρίζεται στη μετεξέλιξη των σημερινών εξαιρέσεων σε θεσμοθετημένες πολιτικές (αντικατάσταση Συμφώνου Σταθερότητας με Σύμφωνο Βιωσιμότητας), στη δημιουργία νέων εργαλείων (ευρωμόλογα ή ισότιμες λύσεις) και στην ενίσχυση του ευρωπαϊκού προϋπολογισμού, καθώς και στην εφαρμογή προοδευτικών φορολογικών μεταρρυθμίσεων (καταπολέμηση φορολογικού ντάμπινγκ και διεθνοποιημένης φοροδιαφυγής, φορολόγηση του συσσωρευμένου μεγάλου πλούτου, υποχρέωση δημοσιοποίησης φορολογικών στοιχείων πολυεθνικών επιχειρήσεων που υπάγονται σε προγράμματα κρατικών ενισχύσεων) με στόχο τη διασφάλιση επαρκών χρηματοδοτικών πόρων και παράλληλη μείωση των ιστορικά υψηλών ανισοτήτων πλούτου και εισοδήματος²⁴. Οι ευρωπαϊκές χώρες επανεξετάζουν διάφορες πτυχές της συμμετοχής τους στην παγκοσμιοποίηση με στόχο τη σύντμηση των αλυσίδων αξίας σε ζωτικούς κλάδους και βασικά αγαθά με αναβαθμισμένο ρόλο για τις τοπικές και περιφερειακές οικονομίες (π.χ. στον αγροτικό τομέα). Παράλληλα, η Ε.Ε ή και μεμονωμένα κράτη-μέλη λαμβάνουν πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη νέων διεθνών συνεργασιών με στόχο τη διασφάλιση παγκόσμιων κοινών αγαθών στον τομέα της υγείας και της φαρμακευτικής έρευνας, του περιβάλλοντος (άμβλυση κλιματικής αλλαγής, προστασία οικοσυστημάτων και

²⁴ Landais, C., Saez, E., Zucman, G. (2020) 'A progressive European wealth tax to fund the European COVID response', VOX, 3 April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://voxeu.org/article/progressive-european-wealth-tax-fund-european-covid-response>. Saraceno, F., Faccio, T. (2020) 'Waiting for Godot: tackling multinationals' tax avoidance', Social Europe, 19.5.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.socialeurope.eu/waiting-for-godot-tackling-multinationals-tax-avoidance>

βιοποικιλότητας) και των τροφίμων (επάρκεια τροφίμων με αυξημένα κριτήρια βιοασφάλειας σε παγκόσμιο επίπεδο).

Ελλάδα

Υπό το συγκεκριμένο σενάριο, η Ελλάδα διαθέτει την ευκαιρία να θέσει τις βάσεις για την αξιοποίηση των συγκριτικών της πλεονεκτημάτων (ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, αγροτικός τομέας, ερευνητικό δυναμικό, υπηρεσίες έντασης γνώσης, μεταποίηση, κυκλική οικονομία). Η προώθηση ενός μοντέλου βιώσιμης ανάπτυξης στο πλαίσιο μιας ισχυρής ευρωπαϊκής πολιτικής υποστήριξης επενδύσεων συμβάλλει στην οικονομική και δημοσιονομική σταθεροποίηση της οικονομίας, στη διαφοροποίηση του παραγωγικού μοντέλου της χώρας, στην ανάπτυξη νέων επιχειρήσεων υψηλής προστιθέμενης αξίας, στην υλοποίηση μιας ενεργητικής στρατηγικής έναντι των ευκαιριών της 4BE, στην ενίσχυση της παραγωγικότητας της οικονομίας (εργασίας, μείωση ενεργειακής έντασης, βελτίωση παραγωγικότητας πόρων), στη μείωση του βαθμού εξάρτησης από εισαγωγές και από τον τουρισμό, στην περιφερειακή αποκέντρωση, στην άμβλυνση των κοινωνικών επιπτώσεων της κρίσης και στη δημιουργία ποιοτικών θέσεων εργασίας υψηλής ειδίκευσης, ικανών να αντιστρέψουν το φαινόμενο του brain drain.

Σενάριο 2^ο: Επιστροφή σε μια «business-as-usual» συνθήκη (δυσμενές σενάριο, το 2^ο σε σειρά πιο πιθανό μεταξύ των τριών)

Ευρώπη

Η αποκατάσταση της δημοσιονομικής ορθοδοξίας αποτελεί το κεντρικό στοιχείο του δεύτερου σεναρίου. Οι ευρωπαϊκοί θεσμοί και τα κράτη-μέλη επιστρέφουν σε πολιτικές δημοσιονομικής και διαρθρωτικής προσαρμογής με στόχο την άμεση μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του δημόσιου χρέους που θα έχουν προκαλέσει η υγειονομική κρίση και οι πολιτικές αντιμετώπισής της. Σταδιακά, οι έκτακτες αποφάσεις της Ε.Ε στο πεδίο της δημοσιονομικής πολιτικής, της πολιτικής ανταγωνισμού και της νομισματικής πολιτικής αναστέλλονται όπως και τα αντίστοιχα πακέτα στήριξης²⁵. Οι

²⁵ Ενδεικτικά μέτρα που λήφθηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης: Γενική Ρήτρα Διαφυγής, Αναστολή/ευελιξία κανόνων κρατικών ενισχύσεων, Στοχευμένες πράξεις πιο μακροπρόθεσμης αναχρηματοδότησης/TLTROIII, Νέο πρόγραμμα μακροπρόθεσμης

διαπραγματεύσεις μεταξύ κρατών-μελών με αντικείμενο τη διαμόρφωση μιας ισχυρής κοινής πολιτικής με στοιχεία αμοιβαιοποίησης του κόστους των πολιτικών αντιμετώπισης της κρίσης αποτυγχάνουν. Η ενίσχυση της ανθεκτικότητας των οικονομιών επιδιώκεται μέσω πολιτικών της προσφοράς (supply-side policies) με βασικούς άξονες την απελευθέρωση αγορών προϊόντων και υπηρεσιών, την ενίσχυση της ευελιξίας στην αγορά εργασίας και τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, τις ιδιωτικοποιήσεις και την αναδιάρθρωση του δημόσιου τομέα. Οι αναπτυξιακές προτεραιότητες συνεχίζουν να εστιάζουν στην προσέλκυση Άμεσων Ξένων Επενδύσεων, στην αύξηση των εξαγωγών, την υποστήριξη των συγχωνεύσεων και εξαγορών και τη μείωση της εταιρικής φορολογίας. Η χορήγηση οικονομικής στήριξης προς κράτη, επιχειρήσεις και χρηματοπιστωτικά ιδρύματα δεν υπάγεται σε ρήτρες αναπτυξιακού, περιβαλλοντικού ή κοινωνικού χαρακτήρα δυσχεραίνοντας τις προοπτικές ανάκαμψης και μετασχηματισμού της οικονομίας (μείωση απασχόλησης και αμοιβών εργαζομένων λόγω επιθετικών αναδιαρθρώσεων, απαγορευτικό κόστος δανεισμού για μικρομεσαίες επιχειρήσεις, διάσωση κλάδων με υψηλό περιβαλλοντικό αποτύπωμα χωρίς ρήτρες πράσινου μετασχηματισμού). Αντιθέτως, η χρηματοδότηση κρατών από τον ESM (πέραν της χρηματοδότησης του Pandemic Crisis Support) θα υπάγεται βάσει καταστατικού στους κανόνες αιρεσιμότητας των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής (οικονομική στήριξη έναντι διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και δημοσιονομικής σταθεροποίησης). Τα βασικά δεδομένα σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή της Ε.Ε. και των κρατών-μελών στην παγκοσμιοποίηση παραμένουν αμετάβλητα και δε λαμβάνονται πρωτοβουλίες για την καταπολέμηση της φοροαποφυγής/φοροδιαφυγής πολυεθνικών ομίλων. Οι κλιματικές και περιβαλλοντικές προτεραιότητες και η ατζέντα βιώσιμης ανάπτυξης υποχωρούν δραστικά υπό το βάρος: α) των δημοσιονομικών περιορισμών, β) της ανάγκης προσέλκυσης επενδύσεων, γ) της διάσωσης επιχειρήσεων/δραστηριοτήτων έντασης άνθρακα, δ) της συνολικότερης πίεσης ορισμένων κρατών-μελών και κλάδων για αναστολή των πολιτικών κλιματικής μετάβασης, ε) της αξιοποίησης των χαμηλών τιμών στις αγορές

χρηματοδότησης/PELTROs, Pandemic Emergency Purchase Programme/PEPP, Pandemic Crisis Support/PCS.

υδρογονανθράκων για την υποστήριξη της οικονομικής ανάκαμψης. Ο υψηλότερος αντίκτυπος της κρίσης στις οικονομίες του ευρωπαϊκού Νότου (λόγω της επίπτωσης στον τουρισμό, κ.λπ.) εντείνει τις ενδοκοινοτικές ανισότητες ελλείπει επαρκών μηχανισμών αλληλεγγύης και σύγκλισης. Οι ευρωπαϊκές οικονομίες και κοινωνίες παραμένουν συνολικά εκτεθειμένες σε μελλοντικούς κινδύνους και κρίσεις με πιθανότερη την εκδήλωση μιας νέας κρίσης χρέους (αύξηση πιστωτικού ρίσκου και κόστους δανεισμού) ως αποτέλεσμα των αντιδράσεων των χρηματοπιστωτικών αγορών στις συνθήκες αβεβαιότητας που επικρατούν σε οικονομικό, θεσμικό και πολιτικό επίπεδο στην Ε.Ε. Η νέα κρίση χρέους εξελίσσεται γρήγορα σε μια νέα και ισχυρή θεσμική κρίση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος.

Υπό μια παραλλαγή του, το 1^ο αυτό σενάριο διατηρεί στον πυρήνα του τις πολιτικές λιτότητας και διαρθρωτικής προσαρμογής με μεγαλύτερη ή μικρότερη ροπή ορισμένων κρατών-μελών προς μη συνεργατικές πρακτικές, εθνική αναδίπλωση, υποχώρηση των δημοκρατικών αξιών και μετεξέλιξη των έκτακτων μέτρων παρακολούθησης και ελέγχου των πολιτών κατά τη διάρκεια του lockdown σε μόνιμες πολιτικές.

Ελλάδα

Υπό το συγκεκριμένο σενάριο, οι αντοχές της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας υποβάλλονται σε εξαιρετικά σοβαρή δοκιμασία εξαιτίας ραγδαίας επιδείνωσης των συνθηκών διαβίωσης μεγάλου τμήματος του πληθυσμού χωρίς να διαφαίνονται προοπτικές βελτίωσης των οικονομικών προοπτικών εξαιτίας: α) της εξασθένησης της εξωτερικής ζήτησης και της αποστροφής στο ρίσκο των διεθνών επενδυτών με αποτέλεσμα τη μείωση του ενδιαφέροντος για Ξένες Άμεσες Επενδύσεις στην Ελλάδα, β) των επιπτώσεων της δημοσιονομικής προσαρμογής στο διαθέσιμο εισόδημα και την ιδιωτική κατανάλωση, γ) της συνολικότερης αδυναμίας αλλαγής του παραγωγικού μοντέλου στην κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης. Οι πιθανότητες προσφυγής στον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ΕΜΣ/ΕSM) και υπαγωγής σε πρόγραμμα προσαρμογής αυξάνονται. Η αγορά εργασίας υποβάλλεται σε ένα δεύτερο κύμα «επισφαλοποίησης» σε συνέχεια των απορρυθμίσεων της προηγούμενης δεκαετίας. Η εμβάθυνση των πολιτικών

προσαρμογής εντείνει τις κοινωνικές και περιφερειακές ανισότητες και τις στρεβλώσεις του υφιστάμενου αναπτυξιακού μοντέλου, ανοίγοντας ένα νέο κύκλο οικονομικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής υποβάθμισης και απόκλισης σε σχέση με τον ευρωπαϊκό Βορρά.

Σενάριο 3^ο: Ενδιάμεσο - βασικό σενάριο

Ευρώπη

Οι ευρωπαϊκές οικονομίες ακολουθούν μια διαδικασία δημοσιονομικής και διαρθρωτικής προσαρμογής με πιο ήπια χαρακτηριστικά ως αποτέλεσμα συμβιβασμών μεταξύ ευρωπαϊκού Βορρά και Νότου. Στο πλαίσιο αυτό, δημιουργούνται προσωρινά εργαλεία αμοιβαιοποίησης του κόστους χρηματοδότησης της ανάκαμψης. Ωστόσο, οι πόροι που διατίθενται αποδεικνύονται ανεπαρκείς σε σχέση με το μέγεθος των επιπτώσεων της κρίσης. Διατηρείται σε ευρωπαϊκό επίπεδο μια δέσμευση έναντι των κλιματικών και περιβαλλοντικών δεσμεύσεων της Ε.Ε. Η υλοποίησή τους προσκρούει εντούτοις σε μια σειρά από αντικειμενικά εμπόδια²⁶ και σε αντιστάσεις κρατών-μελών ή και εδραιωμένων συμφερόντων. Το σχέδιο κλιματικής μετάβασης επαφίεται στους μηχανισμούς της αγοράς (φόρος άνθρακα, αγορά δικαιωμάτων εκπομπών ρύπων, πράσινη χρηματοδότηση και ομόλογα) εν απουσία επαρκών πόρων και συναίνεσης για τη δημιουργία πιο ολιστικών παρεμβάσεων με έμφαση στο δίκαιο χαρακτήρα και τον σχεδιασμό της μετάβασης με όρους δημόσιου συμφέροντος. Συνολικά, το εν λόγω σενάριο χαρακτηρίζεται από μια άτολμη και καθυστερημένη απάντηση της Ε.Ε στα δημοσιονομικά, οικονομικά, κοινωνικά, θεσμικά και περιβαλλοντικά προβλήματα που ανακύπτουν από την κρίση. Ελλείψει πολιτικής βούλησης και κατάλληλων μέσων δεν επιτυγχάνεται η ανακοπή της απόκλισης Βορρά-Νότου. Η αποφυγή του σεναρίου σκληρής δημοσιονομικής και διαρθρωτικής

²⁶ Μεταξύ των εν λόγω παραγόντων ξεχωρίζουν ειδικότερα: α) Η μείωση των τιμών των ορυκτών καυσίμων, β) Η επιβράδυνση των νομοθετικών και άλλων διεργασιών που συνδέονται με την κλιματική μετάβαση υπό το βάρος και την πίεση που ασκεί η αντιμετώπιση άμεσων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων, γ) Η αναστολή επενδυτικών αποφάσεων του κράτους, των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών εξαιτίας της μείωσης εσόδων και εισοδημάτων, δ) Η εμφάνιση μη συνεργατικών συμπεριφορών εκ μέρους ορισμένων κρατών με αποτέλεσμα να μειώνεται η ανταγωνιστικότητα των χωρών που επενδύουν στην κλιματική μετάβαση.

προσαρμογής και επιτροπείας απομακρύνει προσωρινά τον κίνδυνο μιας νέας δημοσιονομικής και θεσμικής κρίσης στην Ευρώπη.

Ελλάδα

Η ελληνική οικονομία υπό το συγκεκριμένο σενάριο δεν επιτυγχάνει ουσιαστική βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών της επιδόσεων υπό το βάρος του υψηλότερου αντίκτυπου της κρίσης, των συσσωρευμένων προβλημάτων της προηγούμενης δεκαετίας και της έλλειψης ολοκληρωμένου σχεδίου ικανού να ενσωματώσει και να θέσει σε υλοποίηση τις σύγχρονες αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης, μια δίκαιη κλιματική μετάβαση και τον μετασχηματισμό της οικονομίας προς δραστηριότητες υψηλότερης προστιθέμενης αξίας. Η επιμονή σε πολιτικές ενίσχυσης της προσφοράς και απορρύθμισης της αγοράς εργασίας ενισχύει τις κοινωνικές και περιφερειακές ανισότητες. Η πιθανότητα προσφυγής στον ESM (βάσει πιο ήπιας εποπτείας και αιρεσιμότητας) διατηρείται ως αποτέλεσμα της επιδείνωσης των δημόσιων οικονομικών της χώρας και της απώλειας εμπιστοσύνης των αγορών στις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας.

Αποτίμηση σεναρίων για την ελληνική οικονομία

Το βασικό σενάριο, αν και αποφεύγει την επιστροφή σε καθεστώς σκληρής δημοσιονομικής προσαρμογής, χαρακτηρίζεται εντούτοις από σημαντικές αδυναμίες στο πεδίο των πολιτικών για την ανάπτυξη, που ακυρώνουν τις προοπτικές βιώσιμης οικονομικής ανάκαμψης της ευρωπαϊκής και ελληνικής οικονομίας. Το σενάριο της βιώσιμης ανάκαμψης, αν και συγκεντρώνει λίγες πιθανότητες, αποτελεί αντιθέτως μια επιθυμητή επιλογή για την ελληνική οικονομία και κοινωνία λόγω της έμφασης που δίδει στη διαδικασία μετασχηματισμού του παραγωγικού μοντέλου και στις ποιοτικές διαστάσεις της ανάπτυξης.

Ανεξάρτητα από τα παραπάνω σενάρια, η νέα κρίση στην οποία υποβάλλεται η ελληνική οικονομία επιτάσσει τον σχεδιασμό και την υλοποίηση ενός εθνικού σχεδίου βιώσιμης οικονομικής ανάκαμψης με έμφαση στον μετασχηματισμό και την ενίσχυση της ανθεκτικότητας της ελληνικής οικονομίας. Το ζήτημα αυτό εξετάζεται αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

3.3 Σύνοψη σεναρίων

	Οικονομική στήριξη	Πολιτικές για την οικονομική ανάκαμψη	Ενδοκοινωνικές ανισότητες	Κλιματική Προσαρμογή και Μετάβαση	Μέλλον Ε.Ε στην παγκοσμιοποίηση	Θεσμοί σχεδιασμού	Προετοιμασία έναντι μελλοντικών κρίσεων	Πολιτικές για τις επιχειρήσεις	Ελλάδα
Βιώσιμη Ανάκαμψη	Αμοιβαιοποίηση κόστους χρηματοδότησης (ή ισοδύναμα μέτρα) για την κατά προτεραιότητα αντιμετώπιση αναγκών χωρών που έχουν πληγεί πιο σφοδρά από την κρίση	Εμπροσθοβαρή μέτρα αναθέρμανσης της οικονομίας μέσω Επιχορηγήσεων & Δημοσίων Επενδύσεων με έμφαση σε επενδύσεις με υψηλό οικονομικό και περιβαλλοντικό πολλαπλασιαστική Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία	Άμβλυνση ανισοτήτων Ισχυρή δέσμευση για τη διασφάλιση της ευρωπαϊκής συνοχής υπό μορφή «αποστολής» (mission oriented policy).	Ισχυροποίηση Το 2019 σηματοδοτεί το peak της κατανάλωσης πετρελαίου	Σύντμηση ορισμένων αλυσίδων αξίας με έμφαση στην τοπική παραγωγή Ανάπτυξη νέων διεθνών και ευρωπαϊκών συνεργασιών για τη διασφάλιση παγκόσμιων κοινών αγαθών	Αναβάθμιση ή δημιουργία ισχυρών θεσμών για τον σχεδιασμό και την υποστήριξη της βιώσιμης ανάπτυξης	Αυξημένη	Δανειοδότηση ή/και επιχορήγηση με ρήτρα μη απόλυσης προσωπικού και δέσμευση για «πρασίνισμα» δραστηριοτήτων (για μεγάλες επιχειρήσεις) Μηχανισμοί υποστήριξης και αναδιάρθρωσης ΜμΕ Ενίσχυση τοπικών οικονομιών και ισχυροποίηση νέων επιχειρηματικών φορέων (π.χ., συστάδες Μικρομεσαίων επιχειρήσεων, ομάδες παραγωγών, ενεργειακές κοινότητες, κοινωνική οικονομία)	Η βιώσιμη ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας στοχεύει στην αντιμετώπιση δομικών αδυναμιών της εγχώριας παραγωγικής βάσης με έμφαση στο τρίπτυχο «ανθεκτικότητα-βιωσιμότητα-απασχόληση»

	Οικονομική στήριξη	Πολιτικές για την οικονομική ανάκαμψη	Ενδοκοινωνικές ανισότητες	Κλιματική Προσαρμογή και Μετάβαση	Μέλλον Ε.Ε στην παγκοσμιοποίηση	Θεσμοί σχεδιασμού	Προετοιμασία έναντι μελλοντικών κρίσεων	Πολιτικές για τις επιχειρήσεις	Ελλάδα
«Business-as-usual»	Περιορισμένη ποσοτικά και χρονικά παρέμβαση σε ευρωπαϊκό επίπεδο Οικονομική στήριξη με αυστηρή αιρεσιμότητας	Οριζόντιες πολιτικές και διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις (δημοσιονομική και διαρθρωτική προσαρμογή) Η υποστήριξη της ανάκαμψης στηρίζεται στη μόχλευση πόρων βάσει δανείων/εγγυήσεων της Ε.Ε (στην ίδια κατεύθυνση με InvestEU και Juncker Plan)	Όξυνση ανισοτήτων Βορρά-Νότου Προσκόλληση στην «ιστορικά διαμορφωμένη διαδρομή» (έξυπνη εξειδίκευση, πολιτικές εθνικών πρωταθλητών)	Υποχώρηση στόχων και πολιτικών Διάσωση ρυπογόνων κλάδων Οι χαμηλές τιμές υδρογονανθράκων στηρίζουν την ανάκαμψη της οικονομίας και την ανάκαμψη/διάσωση της βιομηχανίας πετρελαίου	Διατήρηση status quo	Η αγορά αναλαμβάνει τον σχεδιασμό της επόμενης ημέρας	Αδύναμη	Συγκέντρωση κεφαλαίου μέσω συγχωνεύσεων και εξαγορών και εξυγίανση αγοράς με την κατάργηση των λιγότερο αποτελεσματικών/αποδοτικών κεφαλαίων	Μια νέα φάση δημοσιονομικής και διαρθρωτικής προσαρμογής δοκιμάζει τα όρια της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Η ανάκαμψη καθυστερεί και στηρίζεται στη διεύρυνση των ανισοτήτων

	Οικονομική στήριξη	Πολιτικές για την οικονομική ανάκαμψη	Ενδοκοινωνικές ανισότητες	Κλιματική Προσαρμογή και Μετάβαση	Μέλλον Ε.Ε στην παγκοσμιοποίηση	Θεσμοί σχεδιασμού	Προετοιμασία έναντι μελλοντικών κρίσεων	Πολιτικές για τις επιχειρήσεις	Ελλάδα
Ενδιάμεσο σενάριο	Ήπια δημοσιονομική προσαρμογή με προσωρινή αμοιβαιοποίηση χρέους χαμηλής εμβέλειας	Μεικτή προσέγγιση: διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις σε συνδυασμό με πράσινες πολιτικές με βάση τις προτεραιότητες της αγοράς (green sbusiness)	Αύξηση ανισοτήτων ως αποτέλεσμα της κρίσης και της έλλειψης πολιτικής βούλησης για τη θέσπιση μηχανισμών σύγκλισης	Δέσμευση έναντι των διακηρυκτικών στόχων αλλά προβληματική εφαρμογή λόγω της περιοριστικής δημοσιονομικής και επιλογών που αντιβαίνουν στις αρχές βιώσιμης ανάπτυξης υπό τις πιέσεις ομάδων συμφερόντων και ορισμένων χωρών (αντιφάσεις)	Περιορισμένη αναθεώρηση Έλλειψη φιλοδοξίας για την καταπολέμηση της διεθνοποιημένης φοροδιαφυγής	Δημιουργία ή αναβάθμιση θεσμών με γνωμοδοτικό ρόλο (συμβούλια, επιτροπές, φόρουμ)	Χαμηλή	Διάσωση επιχειρήσεων με ήπια/επιφανειακή κοινωνική και περιβαλλοντική αιρεσιμότητα	Η οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική διέπεται από ισχυρές αντιφάσεις. Δεν επιτυγχάνονται ικανοποιητικά αποτελέσματα ελλείψει συνοχής στον αναπτυξιακό σχεδιασμό και επαρκών μέσων. Ο κίνδυνος επανεμφάνισης δημοσιονομικών ανισορροπιών ελλοχεύει

4. Διδάγματα της πανδημίας για τις μελλοντικές κρίσεις και τη βιώσιμη ανάκαμψη της οικονομίας

4.1 Κοινά χαρακτηριστικά και διαφορές μεταξύ κλιματικής κρίσης και πανδημίας

Η πανδημία εκτιμάται ότι αποκάλυψε ένα περιορισμένο μόνο κλάσμα των επιπτώσεων που εγκυμονεί η επιτάχυνση και όξυνση της κλιματικής αλλαγής με ταυτόχρονες διαταραχές από την πλευρά της προσφοράς και της ζήτησης. Η ανθρωπότητα αναμένεται να αντιμετωπίσει αυξανόμενες πιέσεις εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής, όπως ακραία καιρικά φαινόμενα και φυσικές καταστροφές (ξηρασία και ερημοποίηση, εκτεταμένες πυρκαγιές, θύελλες και τυφώνες, πλημμύρες, κ.λπ.). Η κλιματική αλλαγή, όταν και εφόσον ενταθεί, θα προκαλέσει επιπτώσεις που θα είναι αισθητές σε βάθος ετών, δεκαετιών έως και αιώνων παρουσιάζοντας πολύ πιο εκτεταμένες και παρατεταμένες επιπτώσεις σε σύγκριση με την πανδημία. Η υγειονομική κρίση αναδεικνύει συνολικότερα τον κεντρικό ρόλο της ανθεκτικότητας.

Κοινά χαρακτηριστικά

Συνολικά, οι κλιματικοί κίνδυνοι και η πανδημία παρουσιάζουν κοινά στοιχεία²⁷:

α) τα δύο φαινόμενα εξελίσσονται σε κρίσεις συστημικού χαρακτήρα- οι έμμεσες επιπτώσεις τους μεταδίδονται δηλαδή ταχύτατα σε παγκόσμιο επίπεδο λόγω της ύπαρξης ισχυρών διεθνών διασυνδέσεων και αλληλεξαρτήσεων

β) δεν έχουν στατικό (stationary) χαρακτήρα καθιστώντας δύσκολη τη δημιουργία μοντέλων για την πρόβλεψή τους

γ) δεν έχουν γραμμική εξέλιξη με αποτέλεσμα οι κοινωνικοοικονομικές τους επιπτώσεις να εξελίσσονται με εκθετικό χαρακτήρα όταν ξεπεραστεί ένα συγκεκριμένο όριο²⁸

²⁷ Pinner, D., Rogers, M., Samandari, H. (2020) 'Addressing climate change in a post-pandemic world', McKinsey Quarterly, 7 April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability/our-insights/addressing-climate-change-in-a-post-pandemic-world>

²⁸ Όπως, στην περίπτωση της πανδημίας, η υπέρβαση της δυναμικότητας των μονάδων υγείας για την υποδοχή ασθενών.

δ) αναδεικνύουν νέα ρίσκα και αδυναμίες που δεν είχαν στο παρελθόν υποβληθεί σε αξιολογήσεις τόσο στην πραγματική οικονομία και τη χρηματιστική σφαίρα όσο και στο σύστημα υγείας

ε) οι επιπτώσεις τους είναι αντίστροφα προοδευτικές δεδομένου ότι πλήττονται σε μεγαλύτερο βαθμό τα πιο ευπαθή τμήματα του πληθυσμού

στ) τέλος, και τα δύο φαινόμενα έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένων επιστημονικών εργασιών και οι εμπειρογνώμονες είχαν προειδοποιήσει για τις πιθανότητες εκδήλωσής τους²⁹.

Διαφορές

Τα δύο φαινόμενα παρουσιάζουν επίσης μια σειρά από διαφορές που χρήζουν ανάδειξης. Η πανδημία εκδηλώνεται ως μια μορφή άμεσου και επικείμενου κινδύνου σε αντίθεση με την κλιματική αλλαγή που λαμβάνει πιο σταδιακό και σωρευτικό χαρακτήρα, έχοντας πιο άνιση γεωγραφική κατανομή. Η κλιματική αλλαγή, όταν και εφόσον ενταθεί, θα προκαλέσει επιπτώσεις που θα είναι αισθητές σε βάθος ετών, δεκαετιών έως και αιώνων παρουσιάζοντας πολύ πιο εκτεταμένες και παρατεταμένες επιπτώσεις σε σύγκριση με μια πανδημία η οποία δύναται να αντιμετωπιστεί εντός ορισμένων μηνών ή ετών μέχρι την ανακάλυψη θεραπείας.

Ολοκληρώνοντας την εξέταση των σχέσεων μεταξύ κλιματικών ρίσκων και πανδημιών, αξίζει να σημειωθεί ότι η μετάβαση προς πιο βιώσιμες παραγωγικές και καταναλωτικές συνήθειες, δηλαδή οι πολιτικές της ατζέντας βιώσιμης ανάπτυξης, συνιστά ένα δίαυλο μείωσης των πιθανοτήτων εκδήλωσης και διάδοσης τόσο των νέων μεταδοτικών ασθενειών όσο και των επιπτώσεών τους. Η διαπίστωση αυτή αναδεικνύει με τη σειρά της το ζήτημα της ανθεκτικότητας και της σχέσης της με τις αρχές και εφαρμοσμένες πρακτικές της βιώσιμης ανάπτυξης.

²⁹ Σε ό,τι αφορά την κλιματική αλλαγή, το γεγονός αυτό μεταφράζεται σε ένα χάσμα μεταξύ επιστημονικής γνώσης και άσκησης πολιτικής. Βλ. σχετικά: ENA (2019) 'Από την οικονομική μεγέθυνση στη βιωσιμότητα και την ευημερία', Οκτώβριος 2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/a%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BC%CE%B5%CE%B3%CE%AD%CE%B8%CF%85%CE%BD%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%B2%CE%B9%CF%89%CF%83%CE%B9/>

4.2 Η σύζευξη ανθεκτικότητας- βιωσιμότητας -αποτελεσματικότητας: τομεακές και κλαδικές διαστάσεις

Οι κυβερνήσεις και φορολογούμενοι αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο τμήμα του κόστους διάσωσης των οικονομιών, έχοντας διαδραματίσει σε πολλές περιπτώσεις ρόλο πληρωτή, δανειστή και εγγυητή ύστατης καταφυγής. Η ανθεκτικότητα και βιωσιμότητα οφείλουν συνεπώς να αποτελέσουν θεμελιώδη και αδιαπραγμάτευτα στοιχεία των σχεδίων ανάκαμψης της οικονομίας. Δεν υφίσταται ωστόσο συναίνεση σχετικά με τους παράγοντες ενίσχυσής τους. Η έννοια της ανθεκτικότητας υπόκειται σε διαφορετικές έως και ανταγωνιστικές ερμηνείες, προσεγγίσεις και σχέδια. Μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της ανθεκτικότητας δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στην οικονομική της διάσταση, αλλά να ενσωματώσει και άλλες διαστάσεις όπως η κοινωνική, περιβαλλοντική, περιφερειακή και θεσμική ανθεκτικότητα. Μόνο μια ολιστική προσέγγιση αυτής της έννοιας δύναται να εξασφαλίσει πραγματικά αποτελεσματικές πολιτικές για την ολοκληρωμένη θωράκιση της χώρας έναντι μελλοντικών κινδύνων και κρίσεων. Μια χώρα με υψηλά επίπεδα κοινωνικών και περιφερειακών ανισοτήτων είναι δομικά εκτεθειμένη σε συστημικούς κινδύνους. Εν απουσία φυσικής καταστροφής ή υγειονομικής κρίσης οι επενδύσεις σε δομές ενίσχυσης της ολιστικής ανθεκτικότητας (κοινωνικό κράτος, κλιματική προσαρμογή υποδομών και επιχειρήσεων, θεσμοί αναπτυξιακού σχεδιασμού, κ.λπ.) αντιμετωπίζονται συχνά ως μια πρόσθετη και αντιπαραγωγική επιβάρυνση των επιχειρήσεων και των φορολογούμενων. Επομένως, οι δαπάνες πρόληψης θα πρέπει να αξιολογηθούν σήμερα σε άμεση αντιπαραβολή με το οικονομικό κόστος της κρίσης. Οι κοινωνίες θα είναι πάντα ευάλωτες σε κινδύνους και απειλές που δεν μπορούν να προβλεφθούν αλλά είναι βέβαιες με βάση το νόμο των πιθανοτήτων. Η εμπειρία της πανδημίας επιτάσσει συνεπώς την ενίσχυση των δομών και συστημάτων αντιμετώπισης απρόβλεπτων κινδύνων σε νέα πεδία ως μια νέα καθολική αρχή. Η προσέγγιση αυτή θέτει με τη σειρά της την ανάγκη επαναφοράς πολιτικών αποθεματοποίησης πόρων. Η αντιμετώπιση σύνθετων και απρόβλεπτων συστημικών κινδύνων δεν μπορεί να επαφίεται σε μηχανισμούς ασφάλισης της αγοράς έναντι κινδύνων.

Η ανθεκτικότητα (resilience) μιας οικονομίας αναφέρεται στην ικανότητα ελαχιστοποίησης του αντίκτυπου και της διάρκειας των οικονομικών διαταραχών στο εισόδημα και την απασχόληση και συνακόλουθα στη μείωση των επιπέδων μεταβλητότητας³⁰. Η οικονομική ανθεκτικότητα αναφέρεται

³⁰ European Commission (2019) 'Economic resilience in EMU', Note for the Eurogroup, DG for General Economic & Financial Affairs, 13 September 2017. Διαθέσιμο στο: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKewjN1vqC7qPpAhWgw8QBHXDDCJUQFjABegQIARAB&url=https%3A%2F%2Fwww.consilium.europa.eu>

ειδικότερα σε 3 βασικά στοιχεία: α) την τρωτότητα (vulnerability) της οικονομίας, δηλαδή τον βαθμό έκθεσής της σε διαταραχές, β) την ικανότητα απορρόφησης των άμεσων επιπτώσεων μιας διαταραχής με στόχο την ελαχιστοποίηση του αντίκτυπου στο προϊόν και την απασχόληση, γ) την ικανότητα ανάκαμψης, δηλαδή την ταχύτητα υπό την οποία μια οικονομία είναι σε θέση να υπερβεί τα προβλήματα και τις επιπτώσεις της διαταραχής.

Η ανθεκτικότητα δεν περιορίζεται ωστόσο μόνο στην οικονομική ανθεκτικότητα αλλά και στην κοινωνική, περιβαλλοντική, δημοσιονομική και ατομική. Μόνο μια ολιστική προσέγγιση αυτής της έννοιας δύναται να εξασφαλίσει πραγματικά αποτελεσματικές πολιτικές για την ολοκληρωμένη θωράκιση μιας χώρας έναντι μελλοντικών κινδύνων και κρίσεων.

Η έννοια της ανθεκτικότητας της οικονομίας αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης κατά τη διάρκεια της εξάπλωσης της πανδημίας. Ιδιαίτερη αναφορά πραγματοποιήθηκε λόγου χάρη στους κινδύνους που ενέχουν:

- η πολυπλοκότητα και το βάθος των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας ως προς την ομαλή λειτουργία της οικονομίας και την προσφορά προϊόντων πρώτης ανάγκης υπό συνθήκες lockdown
- τα όρια των αναπτυξιακών στρατηγικών που αποδίδουν απόλυτη προτεραιότητα στην εξωστρέφεια και στη διεθνή ανταγωνιστικότητα της οικονομίας λόγω της έκθεσής τους σε απρόβλεπτες μεταβολές στις διεθνείς αγορές και στην εξωτερική ζήτηση.

Ως αποτέλεσμα, η ανθεκτικότητα εξελίσσεται σήμερα σε σημείο αναφοράς των συζητήσεων και προτάσεων για την ανάκαμψη της οικονομικής δραστηριότητας. Η ανθεκτικότητα και η βιωσιμότητα εκτιμάται ειδικότερα ότι πρέπει να αποτελέσουν θεμελιώδη και αδιαπραγμάτευτα στοιχεία των σχεδίων ανάκαμψης της οικονομίας, δεδομένου ότι οι κυβερνήσεις και φορολογούμενοι αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο τμήμα του κόστους διάσωσης των οικονομιών έχοντας διαδραματίσει σε πολλές περιπτώσεις ρόλο πληρωτή, δανειστή και εγγυητή ύστατης καταφυγής³¹. Οι κυβερνήσεις έχουν συνεπώς

[%2Fmedia%2F23535%2Feurogroup-15-september-item1-com-note-economic-resilience-in-emu.pdf&usg=AOvVaw15NTHy8XF7QoOxnt2wIkHp](#)

³¹ (α) Pinner, D., Rogers, M., Samandari, H. Escalante, D, ό.π. (β) 'Coronavirus: investors and policymakers must shift to increase resilience', Climate Home News, 1.4.2020. Διαθέσιμο

την ευθύνη και υποχρέωση να διασφαλίσουν ότι οι οικονομικοί πόροι που διοχετεύονται στην οικονομία ενισχύουν ταυτοχρόνως την ανθεκτικότητά της και δεν συντείνουν στη διατήρηση των δομικών αδυναμιών του σημερινού αναπτυξιακού υποδείγματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι μέχρι σήμερα δεν έχουν επιβληθεί στην Ευρώπη ρήτρες περιβαλλοντικού χαρακτήρα στις αεροπορικές εταιρίες που έχουν ενταχθεί σε προγράμματα διάσωσης (bail-out)³².

Αντικρουόμενες προσεγγίσεις της ανθεκτικότητας

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υφίσταται συναίνεση σχετικά με τους παράγοντες ενίσχυσης της ανθεκτικότητας με αποτέλεσμα η εν λόγω έννοια να υπόκειται σε διαφορετικές έως και συγκρουόμενες ερμηνείες και προσεγγίσεις. Για παράδειγμα, η ευελιξία της αγοράς εργασίας παρουσιάζεται ως ένα βασικό στοιχείο ενίσχυσης της οικονομικής ανθεκτικότητας τόσο κατά τη φάση απορρόφησης των επιπτώσεων της κρίσης όσο και στη φάση ανάκαμψης της οικονομίας σε σχετικό σημείωμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προς το Eurogroup³³. Σε μια διαμετρικά αντίθεση προσέγγιση, σχετική Γνωμοδότηση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής εντάσσει στους παράγοντες ανθεκτικότητας: α) την ενίσχυση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και του κοινωνικού διαλόγου, β) τη συμμετοχή των εργαζομένων και της δημοκρατίας στον χώρο εργασίας, γ) την ανάγκη εξισορρόπησης των προσεγγίσεων της ανταγωνιστικότητας με βάση το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος με προσεγγίσεις που εστιάζουν στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εν λόγω έννοιας (παραγωγικότητα εργασίας, πόρων και ενέργειας)³⁴.

στο: <https://www.climatechangenews.com/2020/04/01/coronavirus-investors-policy-makers-must-shift-increase-resilience>

³² 'Airline Bailout Tracker'. Διαθέσιμο στο: <https://www.transportenvironment.org/what-we-do/flying-and-climate-change/bailout-tracker>

³³ European Commission, ό.π.

³⁴ ΕΟΚΕ (2019) «Προς μια ανθεκτικότερη και πιο βιώσιμη ευρωπαϊκή οικονομία», Γνωμοδότηση (εισηγητής: Javier Doz Orrit), ECO/492, 17.7.2019. Διαθέσιμο στο: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2019.353.01.0023.01.ELL&toc=OJ:C:2019:353:TOC

Σύγκριση κόστους πρόληψης και κόστους αντιμετώπισης κρίσεων

Εν απουσία φυσικής καταστροφής ή υγειονομικής κρίσης, οι επενδύσεις σε δομές και μέτρα πρόληψης και στο κράτος πρόνοιας εν γένει αντιμετωπίζονται συχνά ως μια πρόσθετη και αντιπαραγωγική επιβάρυνση των επιχειρήσεων και των φορολογούμενων. Οι γενικότερες δαπάνες πρόληψης και αντιμετώπισης της κρίσης θα πρέπει σήμερα να αξιολογηθούν σε άμεση αντιπαράθεση με το οικονομικό κόστος της που αναμένεται να ανέλθει (με όρους απώλειας ΑΕΠ) μόνο για το 2020 σε περίπου 1 τρισεκατομμύριο ευρώ στην Ε.Ε και 18 δισεκατομμύρια στην Ελλάδα. Οι επενδύσεις σε δομές πρόληψης και διαχείρισης απρόβλεπτων καταστάσεων αξιολογούνται ως αποδοτικές μόνον όταν εκδηλωθούν συνθήκες έκτακτης ανάγκης.

Σχεδιάζοντας πολιτικές οικονομικής ανάκαμψης και μετασχηματισμού

Η στρατηγική ενίσχυσης της ανθεκτικότητας της εγχώριας παραγωγικής βάσης μπορεί να εστιάσει σε τρεις βασικούς άξονες: α) την ενίσχυση της ανθεκτικότητας σε υπάρχουσες όσο και σε νέες οικονομικές δραστηριότητες και επιχειρήσεις, β) την ενίσχυση της ανθεκτικότητας της οικονομίας μέσω πολιτικών διαφοροποίησης της εγχώριας παραγωγικής βάσης και γ) την ενίσχυση της ανθεκτικότητας της οικονομίας και της εργασίας έναντι των αλλαγών που θα επιφέρουν ειδικότερα οι τεχνολογίες της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης (4BE). Οι αρχές και τα εφαρμοσμένα παραδείγματα της βιώσιμης ανάπτυξης σε συνδυασμό με τη χρήση τεχνολογιών αιχμής αποτελούν την πιο άμεση και αποτελεσματική οδό για την ενίσχυση της ολιστικής ανθεκτικότητας προσδίδοντας οικονομική σταθερότητα και κοινωνική συνοχή, μειώνοντας τον βαθμό έκθεσης σε εξωτερικούς κινδύνους και απελευθερώνοντας σημαντικούς πόρους για την υποστήριξη επενδύσεων υψηλής προστιθέμενης αξίας για την οικονομία και το κοινωνικό σύνολο. Με βάση τα παραπάνω, οι πολιτικές ανάκαμψης της οικονομίας οφείλουν να λάβουν υπόψη έξι βασικά κριτήρια: α) την ταχύτητα υλοποίησης των μέτρων και επίτευξης των προσδοκώμενων αποτελεσμάτων, β) την επιλογή επενδύσεων με υψηλό οικονομικό πολλαπλασιαστή, γ) την υποστήριξη επενδύσεων με θετικό περιβαλλοντικό και κλιματικό αντίκτυπο, δ) τη συνεισφορά τους στην απασχόληση με ποσοτικούς και ποιοτικούς όρους, ε) τον βαθμό ενίσχυσης της ανθεκτικότητας που επιτυγχάνουν (κλιματική «θωράκιση» επιχειρήσεων και υποδομών, διαφοροποίηση οικονομίας, υποκατάσταση εισαγωγών, αποτελεσματική βιώσιμη εξωστρέφεια), στ) τη συμβολή στην περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη.

Στρατηγικές κατευθύνσεις για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας

Η ενίσχυση της ανθεκτικότητας της εγχώριας παραγωγικής βάσης αφορά τόσο υπάρχουσες όσο και νέες οικονομικές δραστηριότητες και επιχειρήσεις. Όπως εξετάζεται, για παράδειγμα, στη συνέχεια, τομείς όπως ο τουρισμός και η ενέργεια μπορούν να αναπτύξουν στρατηγικές για τη μείωση των κινδύνων που ανακύπτουν από απρόβλεπτες κρίσεις υγειονομικής, κλιματικής, γεωπολιτικής, τεχνολογικής ή οικονομικής φύσης.

Η στρατηγική ενίσχυσης της ανθεκτικότητας της οικονομίας περιλαμβάνει επίσης πολιτικές υπέρ της διαφοροποίησης της εγχώριας παραγωγής βάσης. Αποτελεί κοινή πλέον παραδοχή ότι η χώρα οφείλει να θέσει τις βάσεις για τη μείωση της εξάρτησης από τον τουρισμό με την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων στους τομείς της μεταποίησης, των ΑΠΕ και της κυκλικής οικονομίας, της αγροτικής παραγωγής, των υπηρεσιών έντασης γνώσης και τεχνολογίας και της φαρμακευτικής βιομηχανίας.

Το ζήτημα της υποκατάστασης εισαγωγών, η σημασία του οποίου υποχώρησε σχεδόν πλήρως από τη δημόσια συζήτηση στη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας, οφείλει να εξεταστεί με βάση τα νέα δεδομένα που ανακύπτουν από τη σημερινή κρίση, τα διαφαινόμενα όρια της παγκοσμιοποίησης και υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων αναπτυξιακών δυνατοτήτων και κοινωνικών αναγκών της κάθε χώρας. Η υποκατάσταση εισαγωγών συμβατικών προϊόντων ενέργειας στον τομέα της ενέργειας με ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, για παράδειγμα, δύναται να συμβάλλει ταυτόχρονα:

- στην ενίσχυση της ενεργειακής ασφάλειας, στην προστασία του περιβάλλοντος και την επίτευξη των κλιματικών δεσμεύσεων της χώρας
- στη μείωση του ενεργειακού κόστους (μέσω της εξοικονόμησης ενέργειας και των ΑΠΕ) και στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας
- στη μείωση του ελλείμματος στο ενεργειακό ισοζύγιο της χώρας και στην απελευθέρωση πόρων για την κάλυψη του επενδυτικού κενού της οικονομίας.

Όπως εξετάζεται στη συνέχεια, περιθώρια υποκατάστασης εισαγωγών εντοπίζονται επίσης στους τομείς της γεωργίας και της μεταποίησης/βιομηχανίας.

Επιπλέον, η ανθεκτικότητα της οικονομίας θα δοκιμαστεί από τις αλλαγές που θα επιφέρουν οι τεχνολογίες της 4^{ης} βιομηχανικής επανάστασης (4BE) στα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά της εργασίας. Η ανάδειξη των δυνατοτήτων της τηλεργασίας και του ηλεκτρονικού εμπορίου κατά τη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης είναι πιθανό να επιταχύνει τον ρυθμό εισαγωγής τεχνολογιών της 4BE στις παραγωγικές διαδικασίες.

Επισημαίνεται ότι η Ελλάδα είναι η 3^η πιο εκτεθειμένη χώρα μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ όσον αφορά τον αριθμό θέσεων εργασίας που ενδέχεται να αυτοματοποιηθούν ή να υποστούν σημαντικές αλλαγές³⁵. Ταυτόχρονα, η ικανότητα της χώρας να ενισχύσει την προσαρμοστικότητα των εργαζομένων στις νέες συνθήκες είναι περιορισμένη εξαιτίας του πολύ μικρού αριθμού εργαζομένων με χαμηλές δεξιότητες που συμμετέχουν σε προγράμματα κατάρτισης (2^η χαμηλότερη επίδοση στην Ε.Ε).

Η επίσης ιδιαίτερα χαμηλή κατάταξη της χώρας (26^η θέση σε σύνολο 28 κρατών-μελών το 2019) με βάση τον ευρωπαϊκό δείκτη ψηφιακής οικονομίας και κοινωνίας (DESI) αναδεικνύει μια σειρά από παράγοντες που δυσχεραίνουν περαιτέρω τις προοπτικές προσαρμογής των επιχειρήσεων και των εργαζομένων³⁶. Ξεχωρίζουν ειδικότερα η χαμηλή διείσδυση ευρυζωνικών επικοινωνιών υψηλής ταχύτητας και το υψηλό κόστος των ευρυζωνικών συνδέσεων (28^η θέση), οι χαμηλές επιδόσεις στο πεδίο των βασικών ψηφιακών δεξιοτήτων (25^η θέση) και οι χαμηλές επιδόσεις στον τομέα της ψηφιακής διοίκησης (27^η θέση).

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά επιτάσσουν τη χάραξη στρατηγικής έναντι της 4BE που θα προσδιορίζει αφενός τις κοινωνικές επιπτώσεις της και αφετέρου θα καθορίσει τη θέση της χώρας σε ό,τι αφορά την αξιοποίηση των

³⁵ OECD (2018) 'Putting faces to the jobs at risk of automation', Policy Brief on the Future of Work. Διαθέσιμο στο: www.oecd.org/els/emp/future-of-work/Automation-policy-brief-2018.pdf

³⁶ «Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας 2019», Έκθεση χώρας (Ελλάδα), Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/scoreboard/greece>

τεχνολογιών της (τεχνητή νοημοσύνη και ρομποτική, τρισδιάστατη εκτύπωση, νανοτεχνολογία, φωτονική, βιοτεχνολογία, προηγμένα υλικά) με στόχο³⁷:

- τον μετασχηματισμό των βασικών κλάδων της οικονομίας (Μεταφορές και εφοδιαστική αλυσίδα, Ενέργεια, Κυκλική Οικονομία, Αγροδιατροφή, Μεταποίηση, Ναυτιλία, Φαρμακοβιομηχανία, Υγεία, Περιβάλλον, Τουρισμός, Πολιτισμός και Περιβάλλον)
- την ανάπτυξη τεχνολογιών για την απεξάρτηση από τον άνθρακα και την κλιματική προσαρμογή της χώρας σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο.

Έξι κριτήρια για τον σχεδιασμό της «επόμενης ημέρας»

Βάσει των ανωτέρω, οι πολιτικές σχεδιασμού της «επόμενης μέρας» οφείλουν να λάβουν υπόψη έξι βασικά κριτήρια: α) την ταχύτητα υλοποίησης των μέτρων και επίτευξης των προσδοκώμενων αποτελεσμάτων, β) την επιλογή επενδύσεων με υψηλό οικονομικό πολλαπλασιαστή, γ) την υποστήριξη επενδύσεων με θετικό περιβαλλοντικό και κλιματικό αντίκτυπο, δ) τη συνεισφορά στην απασχόληση με ποσοτικούς και ποιοτικούς όρους, ε) τον βαθμό ενίσχυσης της ανθεκτικότητας της οικονομίας (κλιματική «θωράκιση» επιχειρήσεων και υποδομών, διαφοροποίηση οικονομίας, υποκατάσταση εισαγωγών, επιλεκτική εξωστρέφεια, κ.λπ.) και στ) τη συμβολή στην περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη.

Ενδεικτικά, πρόσφατη έρευνα συγκέντρωσε τις απόψεις 230 εμπειρογνομένων σχετικά με τους τομείς που πληρούν το δεύτερο και τρίτο κριτήριο³⁸. Τα αποτελέσματα ανέδειξαν 5 βασικές κατηγορίες επενδύσεων:

- Επενδύσεις σε ΑΠΕ, υποδομές αποθήκευσης ενέργειας, έργα εκσυγχρονισμού του δικτύου ενέργειας και τεχνολογίες δέσμευσης και αποθήκευσης εκπομπών άνθρακα

³⁷ Φωτάκης, Κ., Σελίμης, Α. (2020) 'Η Έρευνα & Καινοτομία στην Ελλάδα σήμερα', ENA, 12.3.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b7-%ce%ad%cf%81%ce%b5%cf%85%ce%bd%ce%b1-%ce%b7-%ce%ba%ce%b1%ce%b9%ce%bd%ce%bf%cf%84%ce%bf%ce%bc%ce%af%ce%b1-%cf%83%cf%84%ce%b7%ce%bd-%ce%b5%ce%bb%ce%bb%ce%ac%ce%b4%ce%b1-%cf%83%ce%ae%ce%bc%ce%b5/>

³⁸ O'Callaghan, B., Hepburn, C. (2020) 'Leading economists: Green coronavirus recovery also better for economy', Carbon Brief, 5 May 2020. Διαθέσιμο στο: https://www.carbonbrief.org/leading-economists-green-coronavirus-recovery-also-better-for-economy?fbclid=IwAR1Rv43hQhB2Ql9tIhg6jmgER0Vr8iR1GdWzVhQy5GO_9syCdr-6jxdBkQs

- Έργα ενίσχυσης της ενεργειακής αποδοτικότητας κτηρίων (μόνωση, συστήματα θέρμανσης, κ.λπ.)
- Επενδύσεις σε εκπαίδευση και κατάρτιση για την υποστήριξη των ανέργων ενόψει αναδιαρθρώσεων σε τομείς «έντασης άνθρακα»
- Επενδύσεις για την προστασία και αποκατάσταση του φυσικού κεφαλαίου και την ενίσχυση της ανθεκτικότητας του οικοσυστήματος
- Επενδύσεις σε Έρευνα & Ανάπτυξη με αντικείμενο καθαρές μορφές ενέργειας και τεχνολογίες.

Η συμβολή της βιώσιμης ανάπτυξης στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας

Η βιώσιμη ανάπτυξη (sustainable development) ορίζεται ως η ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακυβεύει την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους³⁹. Όπως εξετάζεται αναλυτικά στη συνέχεια, οι αρχές και τα εφαρμοσμένα παραδείγματα της βιώσιμης ανάπτυξης αποτελούν μοχλό ενίσχυσης της ανθεκτικότητας μιας οικονομίας. Συνοπτικά, μπορούν να αναφερθούν οι ακόλουθες ενδεικτικές αλληλεπιδράσεις:

- Οι πολιτικές βιώσιμης ανάπτυξης ενσωματώνουν ένα μεγάλο αριθμό προτεραιοτήτων πέραν της αύξησης του ΑΕΠ που συνεισφέρουν στην οικονομική και κοινωνική σταθερότητα και στη μείωση των πιθανοτήτων εκδήλωσης οικονομικών κρίσεων (βελτίωση απασχόλησης με ποσοτικούς και ποιοτικούς όρους, μείωση ανισοτήτων εισοδήματος και πλούτου, περιορισμός κερδοσκοπικών πρακτικών στις αγορές χρήματος, προτεραιοποίηση επενδύσεων στην πραγματική οικονομία, διαφοροποίηση παραγωγής βάσης, οικονομικός πλουραλισμός, κ.λπ.).
 - *Η βιώσιμη ανάπτυξη μειώνει συνεπώς την πιθανότητα εκδήλωσης οικονομικών κρίσεων και ενισχύει ταυτόχρονα την ανθεκτικότητα της οικονομίας έναντι των επιπτώσεών τους (οικονομική ανθεκτικότητα).*

³⁹ United Nations (1987) *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*.

- Οι πολιτικές βιώσιμης ανάπτυξης προτάσσουν την κλιματική και ενεργειακή μετάβαση συνεισφέροντας στον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής, στη μείωση της έντασης και συχνότητας των κλιματικών απειλών και στη μείωση της τρωτότητας των υποδομών μέσω της προσαρμογής της λειτουργίας τους σε ενδεχόμενα ακραίων καιρικών φαινομένων και φυσικών καταστροφών.
 - *Η βιώσιμη ανάπτυξη δύναται να μειώσει συνεπώς την ένταση και συχνότητα των κλιματικών κινδύνων και τις επιπτώσεις τους στην οικονομία και την κοινωνία (κλιματική ανθεκτικότητα).*

- Οι πολιτικές της βιώσιμης ανάπτυξης συμβάλλουν στη μείωση της εξάρτησης από εύθραυστες παγκόσμιες αλυσίδες αξίας σε τομείς όπως της ενέργειας και της γεωργίας χάρη:
 - σ) στην ανάπτυξη βιώσιμων τοπικών παραγωγικών συμπλεγμάτων (π.χ. σύντομες αλυσίδες αξίας στον αγροτικό τομέα, αποκεντρωμένη παραγωγή ανανεώσιμων πηγών ενέργειας),
 - β) στη μείωση των αναγκών σε ενέργεια (έργα ενεργειακής αποδοτικότητας και εξοικονόμησης ενέργειας στον οικιακό και επιχειρηματικό τομέα) και
 - γ) στη μείωση της εξάρτησης από την εξωτερική ζήτηση (π.χ. τουρισμός) μέσω της διαφοροποίησης της εγχώριας παραγωγικής βάσης και ζήτησης.
 - *Οι πολιτικές βιώσιμης ανάπτυξης αυξάνουν την αυτονομία και ασφάλεια μιας χώρας (ανθεκτικότητα έναντι γεωπολιτικών και διεθνών οικονομικών διαταραχών).*

Ανακεφαλαιώνοντας, οι πολιτικές βιώσιμης ανάπτυξης συνεισφέρουν στη συνολικότερη κοινωνικοοικονομική ανθεκτικότητα και σταθερότητα, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην απελευθέρωση πόρων από μη παραγωγικές χρήσεις και τομείς (εισαγωγές υδρογονανθράκων, λιανικό εμπόριο) για την πραγματοποίηση βιώσιμων επενδύσεων υψηλής προστιθέμενης αξίας που υπηρετούν κοινωνικές ανάγκες του πληθυσμού (ποιοτική αγροτική παραγωγή, καθαρή ενέργεια, προστασία της βιοποικιλότητας, κυκλική οικονομία, «πρασίνισμα μεταποίησης», υπηρεσίες έντασης γνώσης, κ.λπ.) και την ενίσχυση του κοινωνικού κράτους (κοινωνική ανθεκτικότητα).

Τουρισμός

Το βάθος της προβλεπόμενης ύφεσης είναι άμεσα συνδεδεμένο με τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του τουριστικού συμπλέγματος της χώρας. Η κρίση θέτει συνεπώς μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με τον βαθμό έκθεσης του τουρισμού σε κινδύνους που απειλούν τις συνολικότερες προοπτικές της ελληνικής οικονομίας. Η ενίσχυση της ανθεκτικότητας του ελληνικού τουρισμού μπορεί να στηριχθεί σε 4 άξονες: α) στην επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου και τη μείωση της εποχικότητας, β) στη διαμόρφωση μιας πιο ισορροπημένης και βιώσιμης σχέσης μεταξύ εξωτερικής και εγχώριας ζήτησης, γ) στην προώθηση της χώρας ως «Ελκυστικού και Ασφαλούς Διεθνούς Προορισμού όλο τον χρόνο» με τη δημιουργία και θωράκιση υγειονομικών υποδομών υψηλής ποιότητας, ειδικά στους τουριστικούς τόπους, τη σταδιακή καθιέρωση της χώρας ως brand name υγειονομικής επάρκειας, καινοτομίας, τεχνολογίας και έρευνας στα υγειονομικά και επιδημιολογικά ζητήματα και τη δημιουργία κόμβου επισκεψιμότητας και ανταλλαγής απόψεων στον τομέα της υγείας, δ) στην ενίσχυση της αειφορίας των τουριστικών υποδομών (εξοικονόμηση ενέργειας και νερού, ανάπτυξη κυκλικότητας). Οι ανωτέρω παρεμβάσεις αποτελούν ένα πρώτο βήμα για τη συνολικότερη υπαγωγή του τομέα στις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης, την ελαχιστοποίηση των αρνητικών εξωτερικών επιδράσεων του (υπερ-τουρισμός) και τη μεγιστοποίηση των πλεονεκτημάτων του για τις τοπικές κοινωνίες, τους εργαζόμενους, τις ΜμΕ και το φυσικό και πολιτιστικό κεφάλαιο της χώρας.

Μεγέθη του τουριστικού συμπλέγματος

Το βάθος της προβλεπόμενης ύφεσης της ελληνικής οικονομίας είναι άμεσα συνδεδεμένο με τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του τουριστικού συμπλέγματος της χώρας. Με βάση τα τελευταία διαθέσιμα συγκριτικά στοιχεία (2017)⁴⁰, μία στις πέντε επιχειρήσεις (20,5%) στην Ελλάδα εντάσσεται στον τουριστικό τομέα. Το ποσοστό αυτό είναι σχεδόν διπλάσιο σε σύγκριση με την Ιταλία (10,3%), ήτοι τη χώρα με τον υψηλότερο αριθμό τουριστικών επιχειρήσεων στην Ευρώπη (με απόλυτους όρους). Η Ελλάδα καταλαμβάνει την 1^η θέση στην Ε.Ε σε ό,τι αφορά το ποσοστό εργαζομένων που απασχολούνται στον τουριστικό τομέα. Συγκεκριμένα, εκτιμάται ότι το 26% των εργαζομένων απασχολούνται στον τουριστικό τομέα σε σύγκριση με μόλις 9% στην Ε.Ε. Ακολουθούν η Κύπρος (20%), η Ιρλανδία (14%), η Κροατία και η

⁴⁰ Eurostat, 'Tourism vital to employment in several Member States', 15.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20200415-1?inheritRedirect=true&redirect=%252Feurostat%252F>

Αυστρία (13%)⁴¹. Σημειώνεται ότι ο τουριστικός τομέας σε χώρες όπως η Ιταλία και η Ισπανία απασχολεί σαφώς μικρότερο ποσοστό εργαζομένων (της τάξης του 12% και 11% αντίστοιχα). Τέλος, ο τουρισμός υπολογίζεται ότι συμμετέχει κατά 9,6% στο ΑΕΠ (στοιχεία 2019). Μια μείωση της τάξης του 10% στα έσοδα του τουριστικού τομέα συνεπάγεται ως εκ τούτου μείωση της τάξης του 1% του ΑΕΠ σε ετήσια βάση⁴².

Η κρίση αποκαλύπτει τον βαθμό έκθεσης του τουρισμού σε εξωτερικές διαταραχές

Το τουριστικό σύμπλεγμα αναμένεται να πληγεί στο πλέον προσοδοφόρο τρίμηνο του έτους με τεράστιες επιπτώσεις στο ΑΕΠ και την απασχόληση της χώρας. Η κρίση θέτει συνεπώς μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με τον βαθμό έκθεσης του τουρισμού σε κινδύνους που απειλούν τις συνολικότερες προοπτικές της ελληνικής οικονομίας. Ξεχωρίζουν ειδικότερα:

- Υγειονομικές απειλές που λαμβάνουν τον χαρακτήρα πανδημιών με παραλυτικά αποτελέσματα στην παγκόσμια οικονομία.
- Οικονομικές και χρηματιστικές κρίσεις λόγω της δομικής αστάθειας που χαρακτηρίζει την παγκόσμια οικονομία. Η κρίση αυξάνει τη μεταβλητότητα της εξωτερικής ζήτησης και ειδικότερα σε υπηρεσίες που δε θεωρούνται πρώτης ανάγκης, όπως οι τουριστικές. Ολοένα και περισσότεροι αναλυτές επισημαίνουν ότι η τουριστική αγορά θα χρειαστεί τουλάχιστον 2-3 έτη για να επανέλθει στα προ-κρίσης επίπεδα.
- Κλιματικές απειλές όπως έκθεση των τουριστικών εγκαταστάσεων σε φυσικές καταστροφές και κινδύνους (π.χ μελλοντική ερημοποίηση περιοχών, λειψυδρίες ή πλημμύρες λόγω ανόδου της στάθμης της θάλασσας)
- Γεωπολιτικοί κίνδυνοι λόγω εγγενούς αστάθειας στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου.

⁴¹ Δεν υπάρχουν στοιχεία για Εσθονία, Γαλλία, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Κάτω Χώρες, Πορτογαλία και Σλοβενία.

⁴² Eurobank Research (2020), 'The Greek Economy in 2020 Impact from the COVID-19 crisis and Outlook', Economy & Markets Research Bulletin, 28.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.eurobank.gr/en/group/economic-research/economic-bulletin/economy-and-markets-28-04-20>

- Προβλήματα που συνδέονται με την όξυνση των αρνητικών εξωτερικοτήτων του τουρισμού. Το φαινόμενο του υπερ-τουρισμού έχει απασχολήσει την κοινή γνώμη τα τελευταία έτη με αφορμή τις κοινωνικές επιπτώσεις του Airbnb και τις περιβαλλοντικές και άλλες επιπτώσεις του κορεσμού δημοφιλών προορισμών (π.χ. νησιά Κυκλάδων). Ο υπερ-τουρισμός αφορά συγκεκριμένα στην αρνητική επίδραση του τουρισμού σε ένα προορισμό ως προς την ποιότητα της ζωής των κατοίκων, την ποιότητα των εμπειριών των επισκεπτών και το φυσικό περιβάλλον⁴³.

Άξονες παρέμβασης για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας του τουρισμού

Διάφοροι άξονες παρέμβασης μπορούν να εξεταστούν για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας του ελληνικού τουρισμού απέναντι στους ανωτέρω παράγοντες. Ξεχωρίζουν ενδεικτικά:

- Η επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου (επέκταση καλοκαιρινής περιόδου και ενίσχυσης χειμερινής), προκειμένου να μειωθεί ο κίνδυνος κατάρρευσης της τουριστικής βιομηχανίας από μελλοντικές κρίσεις κατά τη θερινή περίοδο. Η μείωση της εποχικότητας μπορεί επίσης να συμβάλλει στην άμβλυνση των προβλημάτων του υπερ-τουρισμού.
- Η Ελλάδα οφείλει να εντατικοποιήσει τις δράσεις για την προώθησή της ως «Ελκυστικού και Ασφαλούς Διεθνούς Προορισμού όλο τον χρόνο» με τη δημιουργία και θωράκιση υγειονομικών υποδομών υψηλής ποιότητας, ειδικά στους τουριστικούς τόπους, τη σταδιακή καθιέρωση της χώρας ως brand name υγειονομικής επάρκειας, καινοτομίας, τεχνολογίας και έρευνας στα υγειονομικά και επιδημιολογικά ζητήματα και τη δημιουργία κόμβου επισκεψιμότητας και ανταλλαγής απόψεων στον τομέα της υγείας.
- Οι αρχές μπορούν να επιδιώξουν τη διαμόρφωση μιας πιο ισορροπημένης και βιώσιμης σχέσης μεταξύ εξωτερικής και εγχώριας

⁴³ Μητροπούλου, Α. (2019) «Τουρισμός σήμερα: Προς ένα μοντέλο αλληλεπίδρασης επισκεπτών και κατοίκων», 13.2.2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%cf%84%ce%bf%cf%85%cf%81%ce%b9%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82-%cf%83%ce%ae%ce%bc%ce%b5%cf%81%ce%b1-%cf%80%cf%81%ce%bf%cf%82-%ce%ad%ce%bd%ce%b1-%ce%bd%ce%ad%ce%bf-%ce%bc%ce%bf%ce%bd%cf%84%ce%ad%ce%bb%ce%bf/>

ζήτησης για τουριστικές υπηρεσίες. Το ζήτημα αυτό παραπέμπει κατά κύριο λόγο σε πολιτικές στήριξης της ιδιωτικής κατανάλωσης και ενίσχυσης του διαθέσιμου εισοδήματος των εργαζομένων και των νοικοκυριών. Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος των προγραμμάτων κοινωνικού τουρισμού μπορεί επίσης να εξεταστεί με βάση τα νέα δεδομένα.

- Τέλος, η ενίσχυση της αειφορίας των τουριστικών υποδομών (εξοικονόμηση ενέργειας και νερού, ανάπτυξη κυκλικότητας) και η υλοποίηση της στρατηγικής κλιματικής προσαρμογής σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο συνιστούν παρεμβάσεις κρίσιμου χαρακτήρα για την ανθεκτικότητα του τουριστικού συμπλέγματος έναντι περιβαλλοντικών και κλιματολογικών απειλών αλλά και τη βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του τουριστικού τομέα (μείωση κόστους λειτουργίας τουριστικών μονάδων).

Συμπερασματικά, η στρατηγική ενίσχυσης της ανθεκτικότητας μπορεί να σχεδιαστεί λαμβάνοντας υπόψη συνέργειες μεταξύ δράσεων για την αντιμετώπιση προβλημάτων οικονομικής, κοινωνικής, περιβαλλοντικής και υγειονομικής κρίσης που επηρεάζουν αρνητικά τον τουριστικό τομέα και τα ενδιαφερόμενα μέρη του. Η επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, για παράδειγμα, μπορεί να συνεισφέρει τόσο στη μείωση των οικονομικών επιπτώσεων μιας κρίσης όσο και των κοινωνικών και περιβαλλοντικών επιδράσεων του υπερ-τουρισμού. Επιπρόσθετα, η ανάπτυξη των υπηρεσιών και υποδομών υγείας δύναται να ενισχύσει την ελκυστικότητα της αγοράς παραθεριστικών κατοικιών από ξένους συνταξιούχους για διαμονή στην Ελλάδα (μόνιμη ή εποχιακή).

Από τη συγκεκριμένη άποψη οι επιπτώσεις της πανδημίας στον τουρισμό μπορούν να αποτελέσουν συνεπώς ευκαιρία για την εκπόνηση και εφαρμογή μιας συνολικότερης στρατηγικής υπαγωγής του τουριστικού συμπλέγματος της χώρας στις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης. Συνοπτικά, οι συνολικότερες αυτές παρεμβάσεις διακρίνονται⁴⁴: α) σε μια ολοκληρωμένη στρατηγική που

⁴⁴ ENA (2017) «Το δίλημμα της τουριστικής ανάπτυξης: Αναζητώντας την ισορροπία», 25.0.2017. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%cf%84%ce%bf-%ce%b4%ce%af%ce%bb%ce%b7%ce%bc%ce%bc%ce%b1-%cf%84%ce%b7%cf%82->

θα διασφαλίζει την ελαχιστοποίηση των αρνητικών εξωτερικοτήτων του «μαζικού τουρισμού» (οικονομικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών, πολιτισμικών) και την ενίσχυση των πλέον επωφελών -για το κοινωνικό σύνολο- μορφών του, β) σε μια φιλόδοξη υποστηρικτική πολιτική για την πλήρη αξιοποίηση των δυνατοτήτων των θεματικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού (οικοτουρισμός, αγροτουρισμός, αθλητικός τουρισμός, ορειβατικός και καταδυτικός, ιατρικός και ιαματικός τουρισμός, συνεδριακός και εκπαιδευτικός τουρισμός, γαστρονομικός, κ.λπ.).

Αγροδιατροφικός τομέας

Μέχρι σήμερα, δε φαίνεται να έχουν εκδηλωθεί εξαιτίας της κρίσης του κορονοϊού περιστατικά μείζονος σημασίας σε ό,τι αφορά τη διαθεσιμότητα τροφίμων σε παγκόσμιο, ευρωπαϊκό ή εθνικό επίπεδο χάρη στα υψηλά αποθέματα βασικών τροφίμων και την ταχεία προσαρμογή της εφοδιαστικής αλυσίδας. Το ζήτημα της επάρκειας τροφίμων χρήζει ωστόσο συνεχούς παρακολούθησης και εγρήγορσης εκ μέρους των αρχών. Οι σημερινοί περιορισμοί στην παραγωγή και εφοδιαστική αλυσίδα του αγροτικού τομέα ενδέχεται ανά πάσα στιγμή να έρθουν σε αλληλεπίδραση με απρόβλεπτους οικονομικούς, κλιματικούς και γεωπολιτικούς παράγοντες με κίνδυνο την απότομη επιδείνωση της επάρκειας τροφίμων. Οι σημερινές συνθήκες έχουν επαναφέρει στη διεθνή δημόσια συζήτηση το ζήτημα της διατροφικής ασφάλειας υπό συνθήκες παγκοσμιοποίησης. Η Ελλάδα παρά τον δομικά ελλειμματικό χαρακτήρα του ισοζυγίου της δε συγκαταλεγόταν (με τα προ- κρίσης δεδομένα) μεταξύ των χωρών των οποίων η διατροφική ασφάλεια εκτιμάται ότι τελεί υπό άμεσο κίνδυνο. Εντούτοις, η κρίση του κορονοϊού φαίνεται να αναδεικνύει νέες προκλήσεις και αναπτυξιακές ευκαιρίες για τη γεωργία προσφέροντας ευκαιρίες διαφοροποίησης της οικονομίας, μείωσης της εξάρτησής της από τον τουρισμό και ενίσχυσης της ποιότητας και ασφάλειας των τροφίμων. Η διττή πρόκληση για τη γεωργία φαίνεται να έγκειται σήμερα στη διασφάλιση της διατροφικής ασφάλειας τόσο από ποσοτική άποψη (ενίσχυση επάρκειας σε ορισμένα είδη τροφίμων) όσο και από ποιοτική (ποιότητα, βιοασφάλεια). Στην κατεύθυνση αυτή, επείγει η αναδιοργάνωση του εγχώριου αγροτικού τομέα στη βάση μικρών αλυσίδων αξίας με στόχο τον μετασχηματισμό προς ένα μοντέλο διαφοροποιημένης παραγωγής προϊόντων ποιότητας και ταυτότητας, γεωγραφικών ενδείξεων και οργανικής γεωργίας, ασφάλειας και πιστοποίησης.

Πιθανά προβλήματα της κρίσης στον αγροδιατροφικό τομέα

Η υγειονομική κρίση μπορεί να προκαλέσει τρεις κατηγορίες προβλημάτων στον αγροδιατροφικό τομέα τόσο από την πλευρά της προσφοράς όσο και της ζήτησης:

α) προβλήματα στις εισαγωγές τροφίμων λόγω της αναστολής λειτουργίας μονάδων παραγωγής και επεξεργασίας στο εξωτερικό ή των αλυσίδων μεταφοράς προϊόντων προς την Ελλάδα

β) προβλήματα στη λειτουργία του εγχώριου αγροτικού τομέα λόγω περιοριστικών μέτρων κατά τη διάρκεια του lockdown και στην άφιξη εποχιακών εργαζομένων από το εξωτερικό για τη συγκομιδή και τυποποίηση προϊόντων

γ) προβλήματα αναφορικά με την πώληση της εγχώριας παραγωγής λόγω μειωμένης προσέλευσης τουριστών και μείωσης της ζήτησης στις εξαγωγικές αγορές. Μια λύση για την απορρόφηση της παραγωγής των πληττόμενων καλλιεργειών είναι το κράτος να διαδραματίσει ρόλο ύστατου αγοραστή και τα προϊόντα να διοχετευτούν σε κοινωνικές και κρατικές δομές για την κάλυψη των αναγκών τους.

Μέχρι σήμερα, δε φαίνονται να έχουν εκδηλωθεί λόγω της κρίσης του κορονοϊού περιστατικά μείζονος σημασίας σε ό,τι αφορά τη διαθεσιμότητα τροφίμων σε παγκόσμιο, ευρωπαϊκό ή εθνικό επίπεδο. Τα παγκόσμια αποθέματα σε βασικά τρόφιμα κρίνονται ικανοποιητικά για το 2020⁴⁵. Η παγκόσμια εφοδιαστική αλυσίδα εκτιμάται ότι προσαρμόστηκε επιτυχώς στις νέες συνθήκες εξασφαλίζοντας τον εφοδιασμό σε τρόφιμα⁴⁶.

Το ζήτημα της επάρκειας τροφίμων χρήζει ωστόσο συνεχούς παρακολούθησης και εγρήγορσης εκ μέρους των αρχών δεδομένου ότι οι υφιστάμενες δυσκολίες από την πλευρά της προσφοράς ενδέχεται να επηρεαστούν από

⁴⁵ FAO (2020) 'COVID-19 and the risk to food supply chains: How to respond?', 29.3.2020. Διαθέσιμο στο: <http://www.fao.org/documents/card/en/c/ca8388en>

⁴⁶ 'The global food supply chain is passing a severe test', The Economist, 9.5.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.economist.com/leaders/2020/05/09/the-global-food-supply-chain-is-passing-a-severe-test>

απρόβλεπτους οικονομικούς, κλιματικούς και γεωπολιτικούς παράγοντες που ενέχουν κίνδυνο απότομης επιδείνωσης των συνθηκών στην παραγωγή και τις εφοδιαστικές αλυσίδες (π.χ. πτωχεύσεις αγροτικών επιχειρήσεων και συγκέντρωση κεφαλαίου, φυσικές καταστροφές, μεταβλητότητα χρηματιστηριακών τιμών, εμπάργκο λόγω γεωπολιτικών εντάσεων).

Ο βασικότερος ωστόσο κίνδυνος που έχει επισημανθεί σήμερα αφορά τις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης στο βιοτικό επίπεδο των φτωχότερων και μεσαίου εισοδήματος χωρών και συνεπώς στην ικανότητα των πληθυσμών τους να έχουν πρόσβαση σε επαρκείς ποσότητες τροφίμων. Σύμφωνα με το δυσμενέστερο σενάριο της FAO, περίπου 80 εκατομμύρια άνθρωποι κινδυνεύουν από υποσιτισμό εξαιτίας της παγκόσμιας ύφεσης⁴⁷.

Η επιστροφή της δημόσιας συζήτησης για τη διατροφική ασφάλεια

Οι ανωτέρω παράγοντες έχουν επαναφέρει στη δημόσια συζήτηση το ζήτημα της διατροφικής ασφάλειας υπό συνθήκες παγκοσμιοποίησης⁴⁸. Υπενθυμίζεται ότι η Ελλάδα παρουσιάζει από το 1980 ελλειμματικό ισοζύγιο τροφίμων⁴⁹. Το έλλειμμα ανέρχεται (στοιχεία 2019) σε 1,174 δισεκατομμύριο ευρώ, έχοντας σημειώσει σημαντική βελτίωση σε σύγκριση με τα τέλη της δεκαετίας 2010 (έλλειμμα 2,673 δισεκατομμύρια το 2008) λόγω αξιοσημείωτης αύξησης των εξαγωγών κατά 1,9 δισεκατομμύριο⁵⁰. Αντιθέτως, οι εισαγωγές στο ίδιο διάστημα (2008-2019) παρουσίασαν αύξηση της τάξης των 400 εκατομμυρίων και ανέρχονται σε 6,735 δισεκατομμύρια ευρώ το 2019.

Η Ελλάδα παρά τον δομικά ελλειμματικό χαρακτήρα του ισοζυγίου της δε συγκαταλέγεται (με τα προ-κρίσης δεδομένα) μεταξύ των χωρών των οποίων η διατροφική ασφάλεια εκτιμάται ότι τελεί υπό άμεσο κίνδυνο. Ειδικότερα, με βάση τον Παγκόσμιο Δείκτη Διατροφικής Ασφάλειας (Global Food Security Index) ο εγχώριος γεωργικός τομέας παρουσιάζει με λίγες εξαιρέσεις σχετικά

⁴⁷ FAO (2020) 'COVID-19 global economic recession: Avoiding hunger must be at the centre of the economic stimulus', 24.4.2020. Διαθέσιμο στο: <http://www.fao.org/policy-support/resources/resources-details/ru/c/1273314/>

⁴⁸ Δανάλη, Ε. (2020) «Ελλείψεις τροφίμων, διατροφική ανασφάλεια, ή επειγόντως άλλο μοντέλο γεωργίας και κτηνοτροφίας;», 10.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.greenpeace.org/greece/issues/diatrofi/10937/elleipseis-trofimon-diatrofiki-anasfaleia-i-epeigontos-allo-montelo-georgias-kai-kthnotrofias/>

⁴⁹ Sakellaropoulos, S. (2019) *Greece's (un) Competitive Capitalism and the Economic Crisis*, Palgrave McMillan.

⁵⁰ [Eurostat: International trade of food, drinks and tobacco by reporting country](#)

καλύτερες επιδόσεις έναντι του μ.ο. 131 χωρών στις τρεις βασικές κατηγορίες υποδεικτών που διαμορφώνουν τον εν λόγω δείκτη⁵¹: την προσιτότητα των τροφίμων, τη διαθεσιμότητά τους και την ποιότητα και ασφάλειά τους.

Οι εν λόγω επιδόσεις και η διατροφική ασφάλεια της χώρας οφείλουν ωστόσο να επανεξεταστούν στη βάση των νέων παγκόσμιων δεδομένων και προοπτικών που ανακύπτουν από την υγειονομική κρίση, τις κοινωνικοοικονομικές της επιπτώσεις και τους δυνητικούς κινδύνους της κλιματικής αλλαγής.

Στο πλαίσιο αυτό, καθίσταται αναγκαία η εγκατάλειψη τόσο απλουστευτικών σχημάτων που εξισώνουν τη διατροφική ασφάλεια με την έννοια της διατροφικής κυριαρχίας/αυτάρκειας⁵² (η οποία παραπέμπει σε πρακτικές απόσυρσης από το διεθνές εμπόριο και οικονομικού απομονωτισμού) όσο και προσεγγίσεων⁵³ που απορρίπτουν εκ των προτέρων κάθε συζήτηση για το θέμα με επίφαση υποθετικές αρνητικές επιπτώσεις των δημόσιων πολιτικών και παρεμβάσεων (μείωση της αποτελεσματικότητας της αγοράς λόγω στρεβλώσεων).

Συνεπώς, το ζήτημα της διατροφικής ασφάλειας υπό τις νέες συνθήκες που διαμορφώνει η σημερινή κρίση οφείλει να πραγματοποιηθεί στη βάση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και αναγκών της κάθε χώρας και των καλών πρακτικών από τη διεθνή εμπειρία, οι οποίες σπανίως στηρίζονται σε μια διχοτομική λογική απόλυτης αυτάρκειας/εξάρτησης από εισαγωγές τροφίμων⁵⁴.

⁵¹ [The Global Food Security Index - Greece](#)

⁵² Η προσέγγιση της διατροφικής αυτάρκειας έχει επικριθεί για 4 λόγους: α) οι κλιματολογικές συνθήκες μπορούν να προκαλέσουν μεγάλη μεταβλητότητα στην παραγωγή με αποτέλεσμα να ζημιώνεται η διατροφική ασφάλεια μιας χώρας που δεν συμμετέχει στο διεθνές εμπόριο, β) η απομόνωση από το διεθνές εμπόριο μειώνει την αποτελεσματικότητα/παραγωγικότητα της εγχώριας παραγωγής με αποτέλεσμα να μειώνεται και η διατροφική ασφάλεια, γ) η απόσυρση από το διεθνές εμπόριο στερεί αγρότες από εισόδημα με αποτέλεσμα να τίθεται υπό κίνδυνο η διατροφική τους ασφάλεια, δ) η αυτάρκεια σε τρόφιμα μπορεί σε ορισμένες χώρες να προσκρούσει σε έλλειψη ορισμένων πόρων (π.χ. υδάτινων) ή να προκαλέσει επιβάρυνση του οικοσυστήματος.

⁵³ Βλ. Ενδεικτικά σχετικό άρθρο του Economist 'The global food supply chain is passing a severe test', 9.5.2020. Διαθέσιμο στο:

<https://www.economist.com/leaders/2020/05/09/the-global-food-supply-chain-is-passing-a-severe-test>

⁵⁴ Clapp, J., ό.π.

Προκλήσεις για την ενίσχυση της ποιοτικής και ποσοτικής διατροφικής ασφάλειας

Συνολικά, η κρίση του κορονοϊού φαίνεται να αναδεικνύει νέες προκλήσεις και ευκαιρίες για την αγροτική πολιτική και παραγωγή. Ξεχωρίζει ειδικότερα μια διττή πρόκληση που έγκειται στη διασφάλιση της διατροφικής ασφάλειας τόσο από ποσοτική άποψη (ενίσχυση επάρκειας σε ορισμένα είδη τροφίμων) όσο και από ποιοτική άποψη (ποιότητα, βιοασφάλεια). Σ' αυτή την κατεύθυνση, η αναδιοργάνωση του εγχώριου αγροτικού τομέα στη βάση μικρών αλυσίδων αξίας (short-value chain) μπορεί να συνεισφέρει στον μετασχηματισμό προς ένα μοντέλο διαφοροποιημένης παραγωγής προϊόντων ποιότητας και ταυτότητας, γεωγραφικών ενδείξεων και οργανικής γεωργίας, ασφάλειας και πιστοποίησης⁵⁵ αλλά και στην ενίσχυση της διατροφικής ασφάλειας με ποσοτικούς επίσης όρους.

⁵⁵ Κασίμης, Χ., ό.π.

Ενεργειακός τομέας

Η επιβράδυνση της οικονομικής δραστηριότητας στην Ευρώπη προκάλεσε μείωση της ζήτησης ηλεκτρικής ενέργειας στην Ε.Ε και στην Ελλάδα, καθώς και δραστική μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου. Οι εξελίξεις αυτές είναι πολύ πιθανό να έχουν προσωρινό χαρακτήρα και να υποχωρήσουν με τη σταδιακή άρση των περιοριστικών υγειονομικών μέτρων, επαναφέροντας τη συζήτηση για την κλιματική και ενεργειακή μετάβαση στα προ-κορονοϊού δεδομένα με κύρια και κρίσιμη ωστόσο διαφορά τις εξαιρετικά χαμηλές τιμές στις αγορές υδρογονανθράκων. Το ενεργειακό μοντέλο της χώρας χαρακτηρίζεται συνολικά από σημαντικές αδυναμίες όπως υψηλή εξάρτηση από εισαγωγές και χαμηλή ενεργειακή παραγωγικότητα με αρνητικές επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Οι εισαγωγές καυσίμων επιβαρύνουν σημαντικά το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της χώρας. Η αντιμετώπιση των οικονομικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών και γεωπολιτικών αδυναμιών που χαρακτηρίζουν το υφιστάμενο ενεργειακό μοντέλο της χώρας επιτάσσει συνεπώς την επιτάχυνση της διαδικασίας ενεργειακής και κλιματικής μετάβασης με τρεις κεντρικούς άξονες: α) μείωση της ενεργειακής έντασης της οικονομίας, β) αύξηση της διείσδυσης των ΑΠΕ με οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά ωφέλιμο τρόπο και γ) μεγαλύτερη διείσδυση της ηλεκτρικής ενέργειας στο ενεργειακό μείγμα. Οι τοπικές κοινωνίες καλούνται να αναλάβουν πρωταγωνιστικό ρόλο αξιοποιώντας θεσμούς συλλογικής ιδιοκτησίας όπως οι Ενεργειακές Κοινότητες για την ενίσχυση της ενεργειακής δημοκρατίας, την καταπολέμηση της ενεργειακής φτώχειας και την αποτελεσματική πρόληψη και αντιμετώπιση των σχεδίων απολιγνιτοποίησης και ενεργειακής μετάβασης. Οι επιχειρήσεις «έντασης άνθρακα», που στηρίζονται δηλαδή σε ορυκτά καύσιμα, οφείλουν να προχωρήσουν με ταχύτατους ρυθμούς σε πολιτικές για το «πρασίνισμα» των προϊόντων και των παραγωγικών τους διαδικασιών προς αποφυγή επώδυνων αναδιαρθρώσεων. Η δίκαιη ενεργειακή μετάβαση δεν μπορεί να επαφίεται αποκλειστικά στους μηχανισμούς της αγοράς επιτάσσοντας τον σχεδιασμό ολοκληρωμένων παρεμβάσεων και εργαλείων οικονομικής πολιτικής.

Επίπτωση της κρίσης στον τομέα ηλεκτρικής ενέργειας

Η επιβράδυνση της οικονομικής δραστηριότητας στην Ευρώπη προκάλεσε μείωση της ζήτησης ηλεκτρικής ενέργειας κατά 14% στην Ε.Ε και 12% στην Ελλάδα και μείωση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα κατά 39% σε ευρωπαϊκό επίπεδο⁵⁶. Τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν ταυτόχρονα αύξηση της παραγωγής ηλιακής ενέργειας κατά 28% το ίδιο διάστημα λόγω

⁵⁶Jones, D. (2020) 'Analysis: Coronavirus has cut CO2 from Europe's electricity system by 39%', 29.4.2020, Carbon Brief. Διαθέσιμο στο: <https://www.carbonbrief.org/analysis-coronavirus-has-cut-co2-from-europes-electricity-system-by-39-per-cent>

της εγκατάστασης νέων μονάδων παραγωγής και των ευνοϊκών κλιματολογικών συνθηκών. Ως αποτέλεσμα, η παραγωγή από αιολική και ηλιακή ενέργεια σημείωσε νέο υψηλό ιστορικό στην Ε.Ε (23%) τον Απρίλιο και ιστορικό χαμηλό για την παραγωγή ενέργειας από ορυκτά καύσιμα. Στην Ελλάδα το μερίδιο ενέργειας που παράγεται από λιγνίτη εκτιμάται ότι μειώθηκε ειδικότερα τον Απρίλιο (y-o-y) από 35% σε 14%, ενώ το μερίδιο των ΑΠΕ στην παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας αυξήθηκε από 28% σε 41%. Οι εξελίξεις αυτές είναι πολύ πιθανό να έχουν εντούτοις προσωρινό χαρακτήρα και να υποχωρήσουν με τη σταδιακή άρση των περιοριστικών υγειονομικών μέτρων, επαναφέροντας τη συζήτηση για την κλιματική και ενεργειακή μετάβαση στα προ-κορονοϊού δεδομένα με κύρια και κρίσιμη ωστόσο διαφορά τις εξαιρετικά χαμηλές τιμές στις αγορές υδρογονανθράκων⁵⁷.

Ενισχύοντας τη συνεισφορά του ενεργειακού τομέα στην ανθεκτικότητα της ελληνικής οικονομίας

Η διερεύνηση της συνεισφοράς του ενεργειακού τομέα στην ανθεκτικότητα της ελληνικής οικονομίας καθιστά αναγκαία την εξέταση βασικών χαρακτηριστικών και αδυναμιών του. Ξεχωρίζουν ενδεικτικά:

- η σημαντική επιβάρυνση της οικονομίας που προκύπτει από την εισαγωγή καυσίμων και ένα έλλειμμα στο σχετικό ισοζύγιο που ανέρχεται σε 5,040 δισεκατομμύρια ευρώ, δηλαδή περισσότερο από 1/5 του ελλείμματος στο ισοζύγιο αγαθών (στοιχεία 2019)⁵⁸
- οι περιβαλλοντικές και συνάμα οικονομικές επιπτώσεις από το υψηλό μερίδιο του λιγνίτη στο ενεργειακό μείγμα της χώρας (ατμοσφαιρική ρύπανση, αύξηση κόστους παραγωγής λόγω περιβαλλοντικής φορολογίας, επιπτώσεις στη δημόσια υγεία, κ.λπ.)

⁵⁷ Διακρίνονται δύο βασικά σενάρια σχετικά με το μέλλον της πετρελαϊκής βιομηχανίας: α) Το σενάριο της ανάκαμψης και επιβίωσης της πετρελαϊκής βιομηχανίας, β) Το σενάριο κορύφωσης το 2019 της παγκόσμιας κατανάλωσης πετρελαίου και ταχείας μετάβασης προς καθαρές μορφές ενέργειας. Βλ. σχετικά: Κουρής, Γ. (2020), «Η Αγορά του Πετρελαίου στις Μέρες του Κορονοϊού», Μάιος 2020. ΕΝΑ. Διαθέσιμο στο:

<https://www.enainstitute.org/publication/%ce%bf%ce%b9-%ce%b5%cf%80%ce%b9%cf%80%cf%84%cf%8e%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82-%cf%84%ce%bf%cf%85-covid-19-%cf%83%cf%84%ce%b7%ce%bd-%ce%b1%ce%b3%ce%bf%cf%81%ce%ac-%cf%80%ce%b5%cf%84%cf%81%ce%b5%ce%bb%ce%b1/>

⁵⁸ Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, [Ισοζύγιο αγαθών](#)

- η μεταβλητότητα που συνδέεται με την επίδραση γεωπολιτικών παραγόντων στις διεθνείς τιμές πετρελαίου
- οι προβλέψεις για πιθανή υποχώρηση της παγκόσμιας παραγωγής πετρελαίου εντός της τρέχουσας δεκαετίας με αποτέλεσμα το ενδεχόμενο σημαντικής αύξησης των τιμών⁵⁹.

Η εξέταση βασικών στοιχείων σχετικά με την ενεργειακή εξάρτηση, παραγωγικότητα και ένταση της ελληνικής οικονομίας αποτελεί μια χρήσιμη άσκηση για τον εντοπισμό πολιτικών στον τομέα ενέργειας που μπορούν να συνεισφέρουν στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας της ελληνικής οικονομίας.

Ελλάδα: Ενεργειακή εξάρτηση, παραγωγικότητα και ένταση της ελληνικής οικονομίας

	Ε.Ε 28	Ευρωζώνη	Ελλάδα	Έτος σύγκρισης
Ενεργειακή εξάρτηση ⁶⁰	55,68	63,25	70, 66	2018
Ενεργειακή παραγωγικότητα ⁶¹	8,49	8,71	7,33	2018
Ενεργειακή Ένταση ⁶²	63	-	87	2017

Πηγές: Eurostat, European Environment Agency

Με βάση τα τελευταία διαθέσιμα συγκριτικά στοιχεία, η ελληνική οικονομία παρουσιάζει σημαντική υστέρηση σε σχέση με τον μέσο όρο της Ε.Ε-28 και της ευρωζώνης σε ό,τι αφορά την εξάρτηση από εισαγωγές ενεργειακών προϊόντων (+26,9% έναντι της Ε.Ε. 28), την ενεργειακή παραγωγικότητα (χαμηλότερη παραγωγικότητα κατά 13,7% έναντι της Ε.Ε. 28) και την ενεργειακή ένταση της οικονομίας (+38,1% έναντι της Ε.Ε. 28).

Άξονες παρέμβασης για την ενεργειακή ανθεκτικότητα

Το ενεργειακό μοντέλο της χώρας διέπεται συνεπώς από υψηλή εξάρτηση από εισαγωγές και υψηλό βαθμό ενεργειακής σπατάλης το οποίο μετακυλιέται στο κόστος παραγωγής. Οι εισαγωγές καυσίμων επιβαρύνουν σημαντικά το

⁵⁹ Rhodes, C. (2020) 'Transition Towns, Re-localisation, COVID-19 and the Fracking Industry', Energy Balance. Διαθέσιμο στο: <https://ergobalance.blogspot.com/2020/04/transition-towns-re-localisation-covid.html>

⁶⁰ Net imports / Gross available energy. Eurostat: [Energy dependence](#)

⁶¹ Gross domestic product (GDP) / Gross available energy. Eurostat: [Energy productivity](#)

⁶² Gross inland energy consumption/ (Gross domestic product (GDP)). European Environment Agency: [Energy Intensity](#)

ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της χώρας αντιπροσωπεύοντας το 22% του εμπορικού ελλείμματος (2019)⁶³. Η αντιμετώπιση των οικονομικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών και γεωπολιτικών αδυναμιών που χαρακτηρίζουν το υφιστάμενο ενεργειακό μοντέλο της χώρας επιτάσσει επομένως την επιτάχυνση της διαδικασίας δίκαιης ενεργειακής και κλιματικής μετάβασης με βασικούς άξονες^{64,65}:

- τη δραστική βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης σε όλους τους τομείς (οικιακή κατανάλωση, επιχειρήσεις, κτηριακό απόθεμα, δημόσιος τομέας)
- την ταχύτερη διείσδυση των Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας στο ενεργειακό μείγμα της χώρας με περιβαλλοντικά και κοινωνικά ωφέλιμο τρόπο
- τη δραστική αύξηση της συμμετοχής της ηλεκτρικής ενέργειας (εξηλεκτρισμός μεταφορών και θερμότητας) και την προσαρμογή του δικτύου στις νέες ποσοτικές και ποιοτικές ανάγκες
- την ανάπτυξη εγχώριων καυσίμων και αερίου από βιομάζα.

Ο στρατηγικός ενεργειακός σχεδιασμός της χώρας (ΕΣΕΚ και Μακροπρόθεσμος Σχεδιασμός για το 2050) θέτει ως στόχο τη μείωση του δείκτη ενεργειακής εξάρτησης από το 70% (2018) σε 60% το 2030 και σε μια τιμή που κυμαίνεται μεταξύ 48% έως και 22,7% το 2050 (ανάλογα με το σενάριο).

Ενεργειακή μετάβαση και τοπικές κοινωνίες: ευκαιρίες και προκλήσεις

Στο πλαίσιο αυτό, κρίσιμο επίσης χαρακτήρα λαμβάνει η υποστήριξη και διάδοση τεχνολογιών που αποκεντρώνουν την παραγωγή ενέργειας και προωθούν τη συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών με στόχο την επιτάχυνση της ενεργειακής μετάβασης και τη διασφάλιση συνθηκών ενεργειακής δημοκρατίας⁶⁶. Τέλος, η κατάρτιση ενός πραγματικά αξιόπιστου και

⁶³ Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος, *Ισοζύγιο αγαθών*

⁶⁴ 'Η Ελλάδα στο δρόμο για την οικονομία χωρίς άνθρακα', Βασίλης Τσολακίδης, 18.1.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/blogs/vasilis-tsolakidis/article/965498/i-ellada-sto-dromo-gia-tin-oikonomia-horis-anthraka/>

⁶⁵ «Μακροχρόνια Στρατηγική για το 2050», Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργεια. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/energy-climate-change-environment/overall-targets/long-term-strategies_en

⁶⁶ Δεββές, Σ. (2019) «Ενεργειακή μετάβαση με όρους δημοκρατίας, συμμετοχικότητας & κοινωνικής δικαιοσύνης», ΕΝΑ, 30.10.2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b5%ce%bd%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%b5%ce%b9%ce%b1%ce%ba%ce%ae-%ce%bc%ce%b5%cf%84%ce%ac%ce%b2%ce%b1%cf%83%ce%b7->

ρεαλιστικού σχεδίου δίκαιης μετάβασης για τις λιγνιτικές περιοχές της χώρας αποτελεί σήμερα επιτακτική ανάγκη. Το σχέδιο αυτό θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα προβλήματα και τις ανάγκες των τοπικών κοινωνιών και δεν πρέπει να στηρίζεται σε πολιτική διαχείρισης των ενεργειακών αναδιαρθρώσεων επιδοματικού αποκλειστικά χαρακτήρα, η οποία δε διασφαλίζει καμία σοβαρή αναπτυξιακή προοπτική στους εργαζομένους και πολίτες της περιοχής. Σημειώνεται ότι η ενεργειακή μετάβαση θέτει τη συνολικότερη ανάγκη σχεδιασμού πολιτικών πρόληψης και διαχείρισης της αλλαγής σε ένα σύνολο κλάδων και επιχειρήσεων υψηλής ενεργειακής έντασης τόσο σε επίπεδο παραγόμενων προϊόντων όσο και παραγωγικών διαδικασιών. Για παράδειγμα, η παραγωγική αναδιάρθρωση των διυλιστηρίων -από την παραγωγή συμβατικών καυσίμων στην παραγωγή κλιματικά ουδέτερων (συνθετικών) καυσίμων- αναδεικνύει τις αναπτυξιακές ευκαιρίες και προοπτικές του μετασχηματισμού της βιομηχανίας προς πράσινες δραστηριότητες⁶⁷.

[%ce%bc%ce%b5-%cf%8c%cf%81%ce%bf%cf%85%cf%82-%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%bf%ce%ba%cf%81%ce%b1/](https://www.eurofound.europa.eu/el/observatories/emcc/case-studies/the-greening-of-industries-in-the-eu)

⁶⁷ Ενδεικτικά: *Greening of Industry*, European Monitoring Centre on Change. Διαθέσιμο στο: <https://www.eurofound.europa.eu/el/observatories/emcc/case-studies/the-greening-of-industries-in-the-eu>

Η ανάπτυξη της κυκλικού μοντέλου παραγωγής και κατανάλωσης αποτελεί μια υποσχόμενη προοπτική για τη σύζευξη Βιωσιμότητας-Ανθεκτικότητας-Αποδοτικότητας. Οι επιδόσεις της Ελλάδας στο πεδίο της ανακύκλωσης/επαναχρησιμοποίησης υλικών παραμένουν εξαιρετικά χαμηλές. Η κυκλική οικονομία εμπεριέχει σημαντικές επίσης δυνατότητες για τη μείωση της ενεργειακής έντασης και της εξάρτησης από εισαγόμενα καύσιμα και υλικά, την αύξηση της παραγωγικότητας πόρων (resource productivity) των επιχειρήσεων, την τοπική ανάπτυξη και τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας. Η εφαρμογή της κυκλικότητας στον τομέα της ψηφιακής οικονομίας παρουσιάζει σημαντικές προοπτικές για τη δραστηριοποίηση επιχειρήσεων συλλογής, επισκευής, επαναχρησιμοποίησης και ανακύκλωσης.

Επιδόσεις στον τομέα της κυκλικής οικονομίας

Οι επιδόσεις της Ελλάδας στο πεδίο της ανακύκλωσης/επαναχρησιμοποίησης υλών είναι εξαιρετικά χαμηλές⁶⁸. Η Ελλάδα έχει σχετικά υψηλό ποσοστό παραγωγής αστικών αποβλήτων (504kg/άτομο το 2017) έναντι 490 στην Ε.Ε-28, παρουσιάζοντας ωστόσο ιδιαίτερα χαμηλές επιδόσεις στην ανακύκλωση. Οι Δήμοι ανακυκλώνουν μόλις το 18,9% των αστικών αποβλήτων έναντι 46,2% στην Ε.Ε-28 (2017). Τέλος, η χώρα είχε μια από τις χαμηλότερες επιδόσεις στην Ε.Ε. σε ό,τι αφορά το ποσοστό επαναχρησιμοποίησης (κυκλικότητας) υλικών (2,4% έναντι 11,7% στην Ε.Ε.28 το 2017).

Η συμβολή της κυκλικότητας στη σύζευξη βιωσιμότητας-ανθεκτικότητας-αποτελεσματικότητας-τοπικής ανάπτυξης

Η ανάπτυξη του κυκλικού μοντέλου παραγωγής και κατανάλωσης αποτελεί μια υποσχόμενη προοπτική για τη βιώσιμη ανάπτυξη της οικονομίας και τη σύζευξη ανθεκτικότητας και αποτελεσματικότητας σε τοπικό επίπεδο. Η κυκλική οικονομία έχει ως αντικείμενο τη σχεδίαση και παραγωγή πράσινων προϊόντων, την αύξηση του χρόνου ζωής τους στο πλαίσιο της οικονομίας, την ορθή ανακύκλωσή τους και την επαναχρησιμοποίηση των πρώτων υλών που ανακτώνται για τη δημιουργία νέων πράσινων προϊόντων και υπηρεσιών⁶⁹. Ο εν λόγω τομέας παρουσιάζει σημαντικές αναπτυξιακές δυνατότητες:

⁶⁸ [Circular Economy indicators](#), Eurostat.

⁶⁹ Σωτηρόπουλος, Α. (2019) «Κυκλική Οικονομία: Ένα μοντέλο για Βιώσιμη Ανάπτυξη & Ευημερία», Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης & Ευημερίας του Ινστιτούτου Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ, 21.12.2019. Διαθέσιμο στο:

- Η κυκλική οικονομία συμβάλλει στη μείωση της ενεργειακής έντασης και της εξάρτησης από εισαγόμενα καύσιμα και υλικά και στην αύξηση της παραγωγικότητας πόρων (resource productivity) των επιχειρήσεων. Η Ελλάδα παρουσιάζει αισθητά χαμηλότερο επίπεδο παραγωγικότητας πόρων σε σχέση με την Ε.Ε-28 (1,58 έναντι 2,07, στοιχεία 2018)⁷⁰.
- Η ανάπτυξη του τομέα της κυκλικής οικονομίας μπορεί να συμβάλλει στην ανάπτυξη περιφερειακών οικοσυστημάτων επιχειρήσεων που στηρίζονται στη συμπληρωματικότητα και συνεργασία παραγωγικών φορέων με στόχο τη μείωση του κόστους παραγωγής (βιομηχανική συμβίωση).
- Όπως εξετάζεται στη συνέχεια, ο τομέας της επισκευής, συλλογής, ανακύκλωσης και επαναχρησιμοποίησης υλικών δύναται να επωφεληθεί άμεσα από την εφαρμογή της κυκλικότητας στην ψηφιακή οικονομία με στόχο τη μείωση του περιβαλλοντικού και κλιματικού αποτυπώματος του αναπτυσσόμενου εν λόγω τομέα.
- Η κυκλική οικονομία αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη δραστηριοποίηση επιχειρήσεων συνεταιριστικής μορφής που δραστηριοποιούνται στον τομέα της Κοινωνικής & Αλληλέγγυας Οικονομίας⁷¹. Οι επιχειρήσεις αυτές μπορούν δηλαδή να παρέχουν υπηρεσίες διαχείρισης και επεξεργασίας αποβλήτων ή ανάκτησης υλικών και επισκευής, με πολλαπλά κοινωνικοοικονομικά και περιβαλλοντικά οφέλη.

<https://www.enainstitute.org/publication/%ce%ba%cf%85%ce%ba%ce%bb%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%bd%ce%bf%ce%bc%ce%af%ce%b1-%ce%ad%ce%bd%ce%b1-%ce%bc%ce%bf%ce%bd%cf%84%ce%ad%ce%bb%ce%bf-%ce%b3%ce%b9%ce%b1-%ce%b2%ce%b9%cf%8e/>

⁷⁰ Eurostat: [Resource Productivity](#)

⁷¹ <https://www.rreuse.org/>

Η ενίσχυση της ελληνικής μεταποίησης κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας αναδεικνύει τον υψηλότερο βαθμό ανθεκτικότητας του συγκεκριμένου κλάδου σε σύγκριση με τον τομέα των υπηρεσιών. Το συνολικό οικονομικό αποτύπωμα της μεταποίησης στην οικονομία και την απασχόληση είναι υψηλό. Ο κλάδος παρουσιάζει σημαντικές δυνατότητες για την αύξηση της παραγωγικότητας της οικονομίας, την παραγωγική αποκέντρωση, την απασχόληση επιστημονικού δυναμικού και τη συμμετοχή σε παραγωγικά συμπλέγματα με άλλους κλάδους και τομείς (π.χ. σύμπλεγμα μεταποίησης-ΑΠΕ-τουρισμού-αγροτικού τομέα- κυκλικής οικονομίας). Τα τελευταία χρόνια μια δέσμη πολιτικών τέθηκε σε εφαρμογή για την υποστήριξη του μεταποιητικού τομέα στο πλαίσιο της Εθνικής Αναπτυξιακής Στρατηγικής. Πρόσφατες προ-κρίσης νομοθετικές ρυθμίσεις υποβάθμισαν εντούτοις τον στρατηγικό αυτό προσανατολισμό. Με την κρίση το ενδιαφέρον για τον στρατηγικό ρόλο της μεταποίησης επανήλθε. Η έλλειψη θεσμικής συνέχειας και συνοχής ακυρώνουν δράσεις και μεταρρυθμίσεις, προκαλώντας σύγχυση και καθυστερήσεις. Παράλληλα, οι προτάσεις ενίσχυσης της μεταποίησης επικεντρώνονται στη μείωση του κόστους ενέργειας, της φορολογίας και του μη μισθολογικού κόστους, ενώ αντιθέτως δεν προτάσσονται παράγοντες ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας που υπηρετούν τις σύγχρονες αρχές βιώσιμης ανάπτυξης, όπως: α) η αξιοποίηση των υπαρκτών περιθωρίων μείωσης της ενεργειακής έντασης της βιομηχανίας (της τάξης του 25% και 59% έως το 2030 και 2050 αντίστοιχα, σύμφωνα με τον ενεργειακό σχεδιασμό της χώρας), β) η ενίσχυση της καινοτομίας και της Έρευνας & Ανάπτυξης με στόχο την έγκαιρη προσαρμογή στα νέα δεδομένα της 4ης βιομηχανικής επανάστασης, γ) η αύξηση της παραγωγικότητας πόρων μέσω της κυκλικής οικονομίας, δ) η αξιοποίηση των αναπτυξιακών και επιχειρηματικών ευκαιριών της ενεργειακής και κλιματικής μετάβασης.

Μεταποίηση: βασικά συγκριτικά δεδομένα

Πρόσφατα, το ζήτημα της ανάπτυξης της εγχώριας μεταποίησης επανήλθε στην επικαιρότητα στο πλαίσιο της συζήτησης για τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας⁷². Ο τομέας της μεταποίησης στην Ελλάδα εισήλθε σε ανοδική τροχιά τα τελευταία έτη, έχοντας αυξήσει τη συμμετοχή του στην προστιθέμενη αξία κατά 2,8% περίπου την περίοδο 2010-2019⁷³. Συνολικά, η μεταποίηση παράγει το 10,9% της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας (στοιχεία 2019) έναντι 16,4% στην Ευρωζώνη και απασχολεί το 8,2% των εργαζομένων

⁷² IOBE, Τριμηνιαία Έκθεση για την Ελληνική Οικονομία, Τεύχος 01/20. Διαθέσιμο στο: http://iobe.gr/greek_economy.asp?PD=2020

⁷³ [OECD: Value added by activity](#)

έναντι 13,3% στην Ευρωζώνη⁷⁴. Η Ελλάδα παρουσιάζει από τα χαμηλότερα ποσοστά συμμετοχής της μεταποίησης στην Ε.Ε-28 (2019). Το γεγονός αυτό αντανakλάται στο διαχρονικό έλλειμμα στο ισοζύγιο βιομηχανικών προϊόντων με τρίτες χώρες το οποίο ανέρχεται σε 5,5 δισεκατομμύρια ευρώ ή 3% του ΑΕΠ το 2019⁷⁵. Η μεταποίηση, πέραν της συμβολής της στην ανθεκτικότητα της εγχώριας οικονομίας και τη μείωση του εμπορικού ελλείμματος, παρουσιάζει σημαντικές δυνατότητες αναφορικά με την αύξηση της παραγωγικότητας, την παραγωγική αποκέντρωση, την απασχόληση επιστημονικού δυναμικού και τη συμμετοχή σε παραγωγικά συμπλέγματα με άλλους κλάδους και τομείς (π.χ. μεταποίηση - τουρισμός - αγροτικός τομέας - περιβαλλοντική/κυκλική οικονομία). Η συνεισφορά της μεταποίησης στο σύνολο της οικονομίας -μέσω της άμεσης, έμμεσης και προκαλούμενης επίδρασής της- προσεγγίζει το 1/3 του ΑΕΠ και της απασχόλησης (έτος 2017), ενώ ο συνολικός πολλαπλασιαστής της μεταποίησης στο ΑΕΠ είναι 2,8 και 3,5 στην απασχόληση⁷⁶.

Πολιτικές για τη μεταποίηση

Η ανάγκη ισχυροποίησης του μεταποιητικού τομέα της χώρας αναγνωρίστηκε στην Εθνική Αναπτυξιακή Στρατηγική για τη Δίκαιη και Βιώσιμη Ανάπτυξη 2030⁷⁷. Τα τελευταία έτη τέθηκαν ειδικότερα σε εφαρμογή μια δέσμη στοχευμένων εργαλείων και πολιτικών με στόχο την υποστήριξη της επενδυτικής δραστηριότητας στη μεταποίηση (π.χ. Ενσωμάτωση της επανεκβιομηχάνισης ως βασικού πυλώνα του αναπτυξιακού νόμου, Ειδικά κίνητρα για επενδύσεις στη μεταποίηση και την Ε&Α στο πλαίσιο των Στρατηγικών Επενδύσεων, Φόρουμ Βιομηχανίας, Απλούστευση αδειοδοτικών διαδικασιών, Συντονιστικό Συμβούλιο Αγροδιατροφής- Βιομηχανίας- Τουρισμού, Κίνητρα για εγκατάσταση σε επιχειρηματικά πάρκα και προσαρμογή του χωροθετικού πλαισίου, Σχέδιο Δράσης για την Ανάπτυξη της Εγχώριας Φαρμακοβιομηχανίας, Ψήφιση νόμου 4523/2018 και έκδοση ΚΥΑ για

⁷⁴ Στυλιανός, Γ. (2020) «Πτώση των δεικτών PMI μεταποίησης και οικονομικού κλίματος τον Μάρτιο 2020», 7 Ημέρες Οικονομία, Eurobank Research, 6.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.eurobank.gr/el/omilos/oikonomikes-analuseis/elliniki-oikonomia/7-imeres-oikonomia-06-04-20>

⁷⁵ ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, ό.π.

⁷⁶ ΙΟΒΕ (2018), «Προκλήσεις και προοπτικές του τομέα μεταποίησης στην Ελλάδα: Στρατηγικές παρεμβάσεις για ανάπτυξη», Δεκέμβριος 2018. Διαθέσιμο στο: <https://hellenicproduction.org/meleti-iove-2018/>

⁷⁷ www.nationalgrowthstrategy.gr

την παραγωγή προϊόντων φαρμακευτικής κάνναβης, Ίδρυση της Εθνικής Αναπτυξιακής Τράπεζας).

Ο στρατηγικός στόχος ανάπτυξης της εγχώριας μεταποιητικής βάσης εκτιμάται ότι υποχώρησε με τον νόμο 4635/2019 («Επενδύω στην Ελλάδα») ο οποίος επανάφερε ευνοϊκές ρυθμίσεις (επιδοτήσεις, αδειοδοτήσεις) υπέρ κλάδων χαμηλής έντασης γνώσης και προστιθέμενης αξίας⁷⁸.

Δίκτυα & Υποδομές

Η ανθεκτικότητα των δικτύων και υποδομών έναντι των κλιματικών κινδύνων διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ανθεκτικότητα της οικονομίας και της κοινωνίας. Τα δίκτυα ενέργειας, τηλεπικοινωνιών, μεταφορών και ύδρευσης υποβάλλονται σε νέα ρίσκα κλιματικής ή άλλης φύσης (π.χ. κυβερνοεπιθέσεις). Η ανθεκτικότητα των δικτύων στις νέες συνθήκες προϋποθέτει την ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών πληροφορικής και ρομποτικής με στόχο την ενίσχυση της τηλε-εποπτείας και του τηλε-ελέγχου, την εξ αποστάσεως αποκατάσταση βλαβών και εξυπηρέτηση καταναλωτών. Οι δημόσιες αρχές οφείλουν να προχωρήσουν σε μια συνολική αξιολόγηση των συνθηκών λειτουργίας των δικτύων κατά την κρίση με στόχο την κεφαλαιοποίηση των σχετικών εμπειριών και την έναρξη των διεργασιών για τη θωράκιση του συστήματος έναντι νέων απειλών. Η κρίση αναδεικνύει συνολικότερα επίσης ζητήματα για το ρυθμιστικό και ιδιοκτησιακό καθεστώς των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας. Ο στρατηγικός χαρακτήρας των δικτύων και επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας για την αντιμετώπιση συστημικών κινδύνων, την υποστήριξη της δίκαιης ενεργειακής μετάβασης και τη διασφάλιση δημόσιων αγαθών πρώτης ανάγκης καθιστά αναγκαία την επανεξέταση της ιδιοκτησιακής πολιτικής του κράτους στην κατεύθυνση της διατήρησης ή και ενίσχυσης της συμμετοχής του σε επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας σε εθνικό και τοπικό επίπεδο σε συνδυασμό με τον αναπροσανατολισμό της λειτουργίας των ρυθμιστικών αρχών προς την υλοποίηση στόχων δημόσιου συμφέροντος υπό συνθήκες ολιγοπωλιακού ανταγωνισμού.

⁷⁸ Λαμπριανίδης, Λ. (2019) «Για την κυβερνητική οικονομική πολιτική: μια κριτική αποτίμηση με αφορμή το νόμο «Επενδύω στην Ελλάδα»», Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας & Πολιτικής νο1, ΕΝΑ, 18.11.2020. Διαθέσιμο στο:

<https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b4%ce%b5%ce%bb%cf%84%ce%af%ce%bf-%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%bd%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%ae%cf%82-%cf%83%cf%85%ce%b3%ce%ba%cf%85%cf%81%ce%af%ce%b1%cf%82-%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%b9%cf%84%ce%b9/>

Κλιματικοί κίνδυνοι και ανθεκτικότητα δικτύων

Η ανθεκτικότητα των δικτύων και υποδομών έναντι των κλιματικών κινδύνων διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ανθεκτικότητα της οικονομίας και της κοινωνίας. Τα δίκτυα ενέργειας, τηλεπικοινωνιών, μεταφορών και ύδρευσης υποβάλλονται σε νέα ρίσκα κλιματικής ή άλλης φύσης (π.χ. κυβερνοεπιθέσεις). Απειλές, όπως πλημμύρες (λόγω της αύξησης της στάθμης της θάλασσας), θύελλες και κυκλώνες, ακραίες και παρατεταμένες υψηλές ή χαμηλές θερμοκρασίες, πυρκαγιές και μεγάλες χιονοπτώσεις, διαμορφώνουν μια νέα κλιματική συνθήκη με δυνητικά παραλυτικές επιπτώσεις ως προς τη λειτουργία των δικτύων. Η εκδήλωση παρατεταμένων ακραίων θερμοκρασιών δοκιμάζει την αντοχή και λειτουργία των ηλεκτρονικών συστατικών ολοένα και πιο ψηφιοποιημένων υποδομών. Πρέπει να σημειωθεί ότι η λειτουργία των δικτύων μεταφοράς και διανομής ενέργειας (ηλεκτρική ενέργεια, φυσικό αέριο, υδρογονάνθρακες) και των τηλεπικοινωνιών (τηλεφωνία, διαδίκτυο) διαδραματίζει ειδικότερα καθοριστικό ρόλο ως προς τη λειτουργία των υπόλοιπων δικτύων (μεταφορές, ύδρευσης/αποχέτευσης) αλλά και της οικονομίας συνολικότερα (βλ. τηλεργασία, ηλεκτρονικό εμπόριο, ψηφιακές υπηρεσίες Δημοσίου κατά τη διάρκεια του lockdown). Το γεγονός αυτό θέτει συνεπώς την κατά προτεραιότητα ενίσχυση της ανθεκτικότητάς τους⁷⁹.

Άμεσες παρεμβάσεις για τη έναρξη ενός ολιστικού σχεδιασμού

Οι δημόσιες αρχές οφείλουν με την ολοκλήρωση της υγειονομικής κρίσης να προχωρήσουν σε μια συνολική αξιολόγηση των συνθηκών λειτουργίας των δικτύων κατά την κρίση με στόχο την κεφαλαιοποίηση των σχετικών εμπειριών και την έναρξη των διεργασιών για τη θωράκιση του συστήματος έναντι νέων κρίσεων. Η ανθεκτικότητα των δικτύων στις νέες συνθήκες προϋποθέτει την ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών πληροφορικής και

⁷⁹ Conseil General de l'Environnement et du Développement Durable, 'Vulnérabilité des réseaux d'infrastructures aux risques naturels', Rapport n° 008414-01, Septembre 2013. Διαθέσιμο στο:

<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj4oM6emKTPAhUtMewKHYwyDY0QFjAAegQIBRAB&url=https%3A%2F%2Fwww.vie-publique.fr%2Fvar%2Fstorage%2Frapports-publics%2F144000235.pdf&usq=AOvVaw0GrdoZlkvJZdNOtfI7xoxV>

ρομποτικής με στόχο την ενίσχυση της τηλε-εποπτείας και του τηλε-ελέγχου, την εξ αποστάσεως αποκατάσταση βλαβών και εξυπηρέτηση καταναλωτών⁸⁰.

Η κρίση αναδεικνύει επίσης συνολικότερα ζητήματα για το ρυθμιστικό και ιδιοκτησιακό καθεστώς των δικτύων:

- Πρώτον, την ανάγκη ενισχυμένου συντονισμού με ευθύνη των δημόσιων και ρυθμιστικών αρχών (ΡΑΕ, ΕΕΤΤ) μεταξύ παρόχων που δραστηριοποιούνται στον ίδιο κλάδο (π.χ. τηλεπικοινωνίες) και μεταξύ των διάφορων δικτύων με γνώμονα την αποτελεσματική διαχείριση των μεταξύ τους αλληλεξαρτήσεων και συνεργειών.
- Δεύτερον, τη διατήρηση ή ανάκτηση ποσοστού συμμετοχής του Δημοσίου στο μετοχικό κεφάλαιο των δικτύων δεδομένης της κρισιμότητάς τους για την αντιμετώπιση κρίσεων νέου τύπου. Η κρίση αναδεικνύει την ανάγκη επανακαθορισμού της διακυβέρνησης των δικτύων και υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος (ΥΓΟΣ) βάσει μεικτών προσεγγίσεων⁸¹. Στο πλαίσιο αυτό, άξια αναφοράς είναι η άμεση πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Ένωσης Δημόσιων Παρόχων Ύδρευσης (Aqua Publica Europea) με αντικείμενο την κινητοποίηση των μελών της για την ανταλλαγή τεχνογνωσίας και τον συντονισμό τους σε απάντηση στις προκλήσεις της υγειονομικής κρίσης και την αντιμετώπιση των κοινωνικών επιπτώσεων του lockdown (π.χ. αναβολή πληρωμής λογαριασμών)⁸².

⁸⁰ Χατζηαργυρίου, Ν. (2020), «Επιπτώσεις της πανδημίας στην ηλεκτρική ενέργεια», EnergyPress, 7.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://energypress.gr/news/n-hatziargyrioy-epiptoseis-tis-pandimias-stin-ilektriki-energeia>

⁸¹ Ευσταθόπουλος, Γ., Λαμπροπούλου, Μ. (2018), «Πέρα από το δίπολο κρατικοποίηση - ιδιωτικοποίηση: προς την ανάδυση μεικτών σχημάτων άσκησης πολιτικής;», ΕΝΑ, 29.1.2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%cf%80%ce%ad%cf%81%ce%b1-%ce%b1%cf%80%cf%8c-%cf%84%ce%bf-%ce%b4%ce%af%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%bf-%ce%ba%cf%81%ce%b1%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%bf%cf%80%ce%bf%ce%af%ce%b7%cf%83%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b9%cf%89/>

⁸² European public water operators commit to the continuity of water services in response to COVID-19 emergency', Aqua Publica European, Joint Statement, 19.3.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.aquapublica.eu/article/news/joint-statement-european-public-water-operators-commit-continuity-water-services>

Οι ψηφιακές τεχνολογίες και υπηρεσίες διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο κατά τη διάρκεια του lockdown για τη μετάβαση σε καθεστώς τηλεργασίας, τη λειτουργία του ηλεκτρονικού εμπορίου, τη διατήρηση κοινωνικών δεσμών, την πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες και τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος (ανώτατη εκπαίδευση, σχολεία, φροντιστήρια, ιδιαίτερα μαθήματα). Η χρήση της τηλεργασίας εκτιμάται ότι θα παγιωθεί σε σημαντικό βαθμό στη μετα-Covid19 εποχή. Η τηλεργασία παρουσιάζει μια σειρά από οικονομικά και περιβαλλοντικά οφέλη χωρίς να υποτιμούνται και οι υπαρκτοί κίνδυνοι υποβάθμισης των όρων και συνθηκών εργασίας. Η σημερινή κρίση δεν πρέπει να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα για το σημερινό και κυρίως μελλοντικό περιβαλλοντικό αποτύπωμα της ψηφιακής οικονομίας. Η ενεργειακή ένταση του ψηφιακού τομέα αυξάνεται σταθερά. Η τάση αυτή αντιβαίνει τους κλιματικούς στόχους και τη φθίνουσα ενεργειακή ένταση του παγκόσμιου ΑΕΠ. Το φαινόμενο αυτό αναμένεται να ενταθεί εξαιτίας της δραστικά αυξημένης ενεργειακής κατανάλωσης του δικτύου 5G. Το αυξανόμενο περιβαλλοντικό αποτύπωμα της ψηφιακής οικονομίας συνδέεται με την υπερ-εμπορευματοποίηση του τομέα και την υπερ-κατανάλωση ψηφιακών εξοπλισμών και υπηρεσιών στις ανεπτυγμένες οικονομίες. Το γεγονός αυτό καθιστά αναγκαία τη χάραξη δημόσιων πολιτικών με στόχο τη βελτιστοποίηση του αναπτυξιακού και κοινωνικού αντίκτυπου των ψηφιακών υποδομών και υπηρεσιών με βασικούς άξονες τη στήριξη της κοινωνικής καινοτομίας, τη μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος και την υποστήριξη παραγωγικών πρωτοβουλιών σε τομείς αιχμής της βιώσιμης ανάπτυξης. Η ενίσχυση της κυκλικότητας της ψηφιακής οικονομίας στο πλαίσιο και των στόχων της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας για τη θέσπιση «Δικαιώματος στην Επισκευή» εμπεριέχει σημαντικές αναπτυξιακές δυνατότητες μεταξύ των οποίων και η ανάπτυξη του τομέα της κοινωνικής οικονομίας (Κ.ΑΛ.Ο).

Προοπτικές της τηλεργασίας στη μετα-Covid19 εποχή

Οι ψηφιακές τεχνολογίες και υπηρεσίες διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο κατά τη διάρκεια του lockdown, για τη μετάβαση σε καθεστώς τηλεργασίας, τη λειτουργία του ηλεκτρονικού εμπορίου, τη διατήρηση κοινωνικών δεσμών, την πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες και τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος (ανώτατη εκπαίδευση, σχολεία, φροντιστήρια, ιδιαίτερα μαθήματα). Η χρήση της τηλεργασίας εκτιμάται ότι θα παγιωθεί, έως ένα βαθμό τουλάχιστον, στη μετα-Covid19 εποχή. Διακρίνεται σήμερα μια μοναδική ευκαιρία για τον επανασχεδιασμό και την απλοποίηση διαδικασιών

κυρίως μέσω της ολικής ψηφιοποίησης και της άυλης δικτυοκεντρικής πραγματοποίησης συναλλαγών⁸³.

Η τηλεργασία -ως εναλλακτική στη φυσική παρουσία των εργαζομένων- παρουσιάζει μια σειρά από οφέλη για τις επιχειρήσεις (μείωση κόστους εργασίας, αύξηση παραγωγικότητας, μείωση εκτός έδρας μετακινήσεων). Η μείωση μετακινήσεων και ταξιδιών παρουσιάζει επίσης σημαντικά οφέλη από περιβαλλοντική και κλιματική άποψη. Από εργασιακή άποψη, η τηλεργασία παρουσιάζει τόσο πλεονεκτήματα όσο και μειονεκτήματα.

Σε ό,τι αφορά τις θετικές πτυχές, ξεχωρίζουν ειδικότερα η πρόσβαση σε ευκαιρίες απασχόλησης σε μια άλλη περιοχή ή και χώρα, η αποδέσμευση του τόπου κατοικίας από τις συνθήκες και προοπτικές της τοπικής αγοράς εργασίας και η δυνατότητα προσαρμογής του χρόνου εργασίας στον τρόπο ζωής του εργαζομένου⁸⁴.

Η τηλεργασία ενέχει ωστόσο σημαντικούς κινδύνους μεταξύ των οποίων η σύγχυση ορίων μεταξύ εργασίας και ιδιωτικής ζωής εξαιτίας της άρσης των χρονικών και τοπικών δεσμεύσεων που προκαλεί η συνεχόμενη δικτύωση των εργαζομένων και η αυξημένη κόπωση λόγω του συνδυασμού της τηλεργασίας με οικιακές και οικογενειακές υποχρεώσεις, κ.λπ. Κυρίως όμως ξεχωρίζει η αύξηση των πρακτικών στενής ψηφιακής επιτήρησης των εργαζομένων μέσω εξειδικευμένων λογισμικών σχετικά με την παραγωγικότητα και την ποιότητα της εργασίας τους ακόμη και για πτυχές που έχουν να κάνουν με τα διαλείμματα και την επικοινωνία μεταξύ εργαζομένων⁸⁵.

⁸³ Τζόβα, Δ (2020). «Ο ψηφιακός μετασχηματισμός στη μετά-Covid 19 εποχή. Blogτου ENA, 7.5.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/%cf%88%ce%b7%cf%86%ce%b9%ce%b1%ce%ba%cf%8c%cf%82-%ce%bc%ce%b5%cf%84%ce%b1%cf%83%cf%87%ce%b7%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%b9%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82-%cf%83%cf%84%ce%b7-%ce%bc%ce%b5%cf%84%ce%ac-covid-19/>

⁸⁴ Γκίκας, Γ. (2020) «Τηλεργασία και εργατικά δικαιώματα», 9.5.2020, Blogτου ENA. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/%cf%84%ce%b7%ce%bb%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%b1%cf%83%ce%af%ce%b1-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%b1%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ac-%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%b1%ce%b9%cf%8e%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%b1/>

⁸⁵ Σμυρνάιος, Ν. (2020) «Τηλεεργαζόμενοι, εργοδότες & διαδικτυακοί κολοσσοί στην εποχή του κορονοϊού», Συνέντευξη στο ENA, 14.5.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%cf%84%ce%b7%ce%bb%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%b1%ce%b6%cf%8c%ce%bc%ce%b5%ce%bd%ce%bf%ce%b9-%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%bf%ce%b4%cf%8c%cf%84%ce%b5%cf%82-%ce%b4%ce%b9%ce%b1%ce%b4%ce%b9%ce%ba%cf%84%cf%85%ce%b1/>

Η ψηφιακή οικονομία από την σκοπιά της βιώσιμης ανάπτυξης

Η μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου που παρατηρήθηκε τους τελευταίους μήνες στον κόσμο ανάγεται στην επιβράδυνση των αεροπορικών και επίγειων μεταφορών σε συνδυασμό με την αναστολή λειτουργίας επιχειρήσεων και βιομηχανικών μονάδων. Εντυπωσιακές δορυφορικές εικόνες και φωτογραφίες σχετικά με τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και της ατμοσφαιρικής ρύπανσης κατέκλυσαν το διαδίκτυο. Στο πλαίσιο αυτό, πολλά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης έσπευσαν να κάνουν τη σύνδεση μεταξύ ψηφιοποίησης και μετριασμού της κλιματικής αλλαγής με αποτέλεσμα η τηλεργασία να συγκαταλέγεται μεταξύ των κορυφαίων πρακτικών που οι επιχειρήσεις οφείλουν να εδραιώσουν στη μετα-Covid19 εποχή («starters») με γνώμονα τη σύζευξη οικονομικής αποτελεσματικότητας και περιβαλλοντικής προσαρμογής⁸⁶.

Η ερμηνεία αυτή δε φαίνεται ωστόσο να συνάδει με τα αποτελέσματα μελετών σχετικά με τις άμεσες και έμμεσες περιβαλλοντικές επιπτώσεις της ψηφιακής οικονομίας. Μια σειρά από δεδομένα συγκλίνουν ως προς την εκτίμηση ότι η ψηφιακή οικονομία δεν μπορεί να προσεγγίζεται σαν να έχει εξ ορισμού θετική επίδραση στον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής και την προστασία του οικοσυστήματος⁸⁷:

- Βάσει εκτιμήσεων, ο ψηφιακός τομέας αντιστοιχεί στο 10% της παγκόσμιας κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας. Η ποσότητα αυτή κατανέμεται μεταξύ δύο χρήσεων, την παραγωγή των σχετικών εξοπλισμών (45%) και τη χρήση τους (55%). Σημειώνεται ότι οι ανωτέρω εκτιμήσεις δεν ενσωματώνουν το περιβαλλοντικό αποτύπωμα που αντιστοιχεί στη χρήση υδρογονανθράκων στις διαδικασίες παραγωγής των εξοπλισμών.
- Η ετήσια αύξηση του άμεσου περιβαλλοντικού αποτυπώματος της ψηφιακής οικονομίας, δηλαδή η κατασκευή των υποδομών (servers, δίκτυα, συσκευές) και η χρήση τους ανέρχεται σε 9% κατά μ.ο. Το 2018 οι εκπομπές της ψηφιακής οικονομίας αντιπροσώπευαν το 3,7% των

⁸⁶ Pinner, D., Rogers, M., Samandari, H, ό.π.

⁸⁷ Shift Project (2018) 'Lean ICT - Pour une sobriété numérique', Résumé aux décideurs du rapport du groupe de travail « Lean ICT », Octobre 2018. Διαθέσιμο στο: <https://theshiftproject.org/article/pour-une-sobriete-numerique-rapport-shift/>

παγκόσμιων εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου έχοντας σημειώσει αύξηση της τάξης του 50% από το 2013. Σημειώνεται ότι το ποσοστό αυτό προσεγγίζει ως τάξη μεγέθους το επίπεδο εκπομπών άλλων κλάδων της οικονομίας, όπως ο τομέας των ιδιωτικών οχημάτων (8% το 2018) ή της πολιτικής αεροπορίας (2%)⁸⁸. Υπογραμμίζεται ειδικότερα ότι το μερίδιο της ψηφιακής οικονομίας στις παγκόσμιες εκπομπές αερίου του θερμοκηπίου ενδέχεται να προσεγγίσει το 8% το 2025, δηλαδή ένα επίπεδο εκπομπών που κυμαίνεται μεταξύ των συνολικών εκπομπών της Ινδίας (6,3%) και της Ε.Ε-28 (9,1%) για το έτος 2017⁸⁹.

- Η ενεργειακή ένταση του ψηφιακού τομέα αυξάνεται κατά 4% σε ετήσια βάση σε πλήρη αντιδιαστολή με την ενεργειακή ένταση του παγκόσμιου ΑΕΠ που παρουσιάζει φθίνουσα πορεία. Η τάση αυτή αντιβαίνει συνεπώς τους κλιματικούς στόχους.
- Τέλος, ο ψηφιακός τομέας παρουσιάζει υψηλή ζήτηση για πολύτιμα και σπάνια υλικά. Ερωτήματα τίθενται αναφορικά με τη μεσοπρόθεσμη επάρκεια των εν λόγω υλικών και για τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιπτώσεις της εξόρυξής τους⁹⁰.

Οι τάσεις αυτές συνδέονται με την υπερ-κατανάλωση ψηφιακών εξοπλισμών και υπηρεσιών που εντοπίζεται σε συντριπτικό βαθμό στις ανεπτυγμένες οικονομίες. Κατά μέσο όρο ένας κάτοικος των Η.Π.Α διαθέτει 10 συνδεδεμένες συσκευές (smartphone, τάμπλετ, υπολογιστές, έξυπνες τηλεοράσεις, κονσόλες παιχνιδιών, κ.λπ.) και μια μέση κατανάλωση της τάξης των 140 gigabyte έναντι μίας μόνο συσκευής στην Ινδία και κατανάλωσης 2 gigabyte⁹¹. Συνεπακόλουθα, η μαζική είσοδος των πληθυσμών της Κίνας και της Ινδίας στην ψηφιακή εποχή αναμένεται να επιδεινώσει ραγδαία το περιβαλλοντικό αποτύπωμα του ψηφιακού τομέα σε συνδυασμό και με την ανάπτυξη του

⁸⁸ Shift Project, ό.π.

⁸⁹ [Global Emissions](#), Center for Climate and Energy Solutions.

⁹⁰ De Ravignan (2020), 'Les métaux rares mettent le monde sous tension', Alternatives Economiques No 397, 22.1.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.alternatives-economiques.fr/metaux-rares-mettent-monde-tension/00091351>

⁹¹ Shift Project, ό.π.

δικτύου 5G το οποίο εκτιμάται ότι θα έχει ιδιαίτερα αυξημένη έως και πολλαπλάσια κατανάλωση ενέργειας σε σύγκριση με το 4G⁹².

Συνολικά, η μεγιστοποίηση της αναπτυξιακής και κλιματικής συνεισφοράς του ψηφιακού τομέα φαίνεται να προσκρούει στους σημερινούς όρους λειτουργίας της αγοράς, τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και από την πλευρά της προσφοράς υπηρεσιών. Το γεγονός αυτό καθιστά αναγκαία τη χάραξη στρατηγικής με στόχο τη βελτιστοποίηση του αναπτυξιακού αντίκτυπου των ψηφιακών υποδομών και υπηρεσιών με παράλληλη συγκράτηση ή μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος του τομέα. Η ενίσχυση της κυκλικότητας της οικονομίας αποτελεί ένα σημαντικό πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση με στόχο τον σχεδιασμό περιβαλλοντικά υπεύθυνων προϊόντων και υπηρεσιών: προϊόντων επισκευάσιμων, ανακυκλώσιμων και με σαφώς αυξημένη διάρκεια ζωής. Η συλλογή και επεξεργασία των απόβλητων της ψηφιακής οικονομίας κυμαίνεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε παγκόσμιο επίπεδο (20% και 10% αντίστοιχα). Οι δράσεις του European GreenDeal σε ό,τι αφορά τη θέσπιση δικαιώματος στην επισκευή συνιστά επομένως μια σημαντική πρωτοβουλία σε θετική κατεύθυνση⁹³. Εντούτοις, η ανάπτυξη ενός κλάδου επισκευής και ανακύκλωσης με εξειδίκευση στον τομέα των ψηφιακών τεχνολογιών δε φαίνεται να καθίσταται εφικτή χωρίς ισχυρή ρύθμιση του τομέα (διευκόλυνση επισκευής, επέκταση εγγυήσεων και διάρκειας λογισμικών, αύξηση φορολογίας στην κατανάλωση φυσικών πόρων και σπάνιων υλικών, εκπαιδευτικές δράσεις για την αειφόρο χρήση των ψηφιακών υπηρεσιών, κ.λπ) ⁹⁴.

Συνολικά, η προσέγγιση «ecological by design» δεν αφορά μόνο στη μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος που συνδέεται με την κατασκευή των εξοπλισμών, αλλά και με την ελαχιστοποίηση των επιπτώσεων που

⁹² [‘5G base stations use a lot more energy than 4G base stations: MTN’](#), Fierce Wireless, 3.4.2020. [‘Will 5G and edge increase network energy consumption or improve efficiency?’](#), DCD, 12.2.2020. [‘MWC19: Vertiv and 451 Research Survey Reveals More Than 90 Percent of Operators Fear Increasing Energy Costs for 5G and Edge’](#), Vertiv, 27.2.2019.

⁹³ [‘EU plans ‘right to repair’ rules for phones and tablets’](#), The Guardian, 11.3.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/11/eu-brings-in-right-to-repair-rules-for-phones-and-tablets>

⁹⁴ [‘Il faut imposer des limites au numérique’](#), Entretien avec Eric Vidalenc, Alternatives Economiques No 397, 12.2.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.alternatives-economiques.fr/faut-imposer-limites-numerique/00091342>

ανακύπτουν από τη χρήση τους. Σημειώνεται ότι η σημαντική βελτίωση της ενεργειακής αποδοτικότητας των ψηφιακών υποδομών που έχει επιτευχθεί τα τελευταία έτη δε συνεισφέρει απαραίτητα στη μείωση της συνολικής κατανάλωσης. Η μείωση του κόστους προκαλεί αντιθέτως εντατικοποίηση της χρήσης τους σε ένα υπερ-εμπορευματοποιημένο ψηφιακό περιβάλλον.

Απελευθέρωση κοινωνικής αξίας της ψηφιακής οικονομίας

Τέλος, η αύξηση της συνεισφοράς της ψηφιακής οικονομίας στην ατζέντα βιώσιμης ανάπτυξης προϋποθέτει μια συνολικότερη αναπροσαρμογή των προτεραιοτήτων του τομέα για την απελευθέρωση των δυνατοτήτων σχεδιασμού και υλοποίησης εφαρμοσμένων πολιτικών υψηλής αξίας για το κοινωνικό σύνολο⁹⁵. Ξεχωρίζουν ενδεικτικά: η συνεισφορά των ψηφιακών υπηρεσιών στη βελτιστοποίηση των βιώσιμων μετακινήσεων στο πλαίσιο μιας συνολικότερης και συνεκτικής δημόσιας πολιτικής, η πρόσβαση σε δεδομένα για τον σχεδιασμό πολιτικών βιώσιμης αστικής ανάπτυξης, η χρήση των ψηφιακών τεχνολογιών για την υποστήριξη και διασύνδεση των πρωτοβουλιών βιώσιμης ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο (ψηφιακή γεωργία για την υποστήριξη μικρών αλυσίδων αξίας στον αγροτικό τομέα, υποστήριξη δικτύων αποκεντρωμένης παραγωγής ενέργειας, κ.λπ.).

Εντούτοις, η προοπτική μιας πολιτικής απελευθέρωσης της κοινωνικής και δημόσιας αξίας των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας δε φαίνεται να είναι προς το παρόν συμβατή με την απόλυτη σχεδόν κυριαρχία των ολιγοπωλιακών παικτών του διαδικτύου που ελέγχουν τις ψηφιακές υποδομές και υπηρεσίες, ειδικά αν ληφθεί υπόψη ότι η κρίση του κορονοϊού τους απέφερε επιπλέον κέρδη και επιρροή⁹⁶.

⁹⁵ 'L'agenda pour un futur numérique et écologique', Synthèse, Mars 2019. Διαθέσιμο στο: <https://fing.org/publications/l-agenda-pour-un-futur-numerique-et-ecologique.html>

⁹⁶Σμυρνάιος, Ν., ό.π.

Η υγειονομική κρίση ανέδειξε νέες έκτακτες κοινωνικές ανάγκες. Το ενδεχόμενο νέων υγειονομικών ή κλιματικών κρίσεων επιτάσσει τον σχεδιασμό δομών για την αποτελεσματική πρόληψη και διαχείριση των επιπτώσεων τους στο κοινωνικό σύνολο. Η ανθεκτικότητα μιας χώρας υπό συνθήκες οικονομικής, κοινωνικής, υγειονομικής ή κλιματικής κρίσης εναπόκειται σε μεγάλο βαθμό στην επάρκεια και αποτελεσματικότητα των δομών του κοινωνικού κράτους. Η ικανότητα αυτή περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την ετοιμότητα του συστήματος υγείας να αντιμετωπίσει πανδημίες ή τις επιπτώσεις φυσικών καταστροφών, την ύπαρξη θεσμοθετημένων μηχανισμών χορήγησης αξιοπρεπούς εγγυημένου εισοδήματος ή εγγυημένης εργασίας και την έγκαιρη μετάβαση του εκπαιδευτικού συστήματος σε συνθήκες ποιοτικής και προσβάσιμης σε όλους ψηφιακής διδασκαλίας. Το κρίσιμο ζήτημα της κοινωνικής ανθεκτικότητας συνδέεται άμεσα με αυτό της επάρκειας των κοινωνικών δαπανών σε σχέση με τις υφιστάμενες και έκτακτες κοινωνικές ανάγκες. Η δημοσιονομική πολιτική οφείλει συνεπώς να χαραχθεί εξάγοντας συμπεράσματα από την εξέλιξη «δεικτών επάρκειας κοινωνικών δαπανών». Στο πλαίσιο αυτό, μπορεί επίσης να εξεταστεί η προοπτική ενίσχυσης της πρωτογενούς διανομής του εισοδήματος υπέρ της εργασίας (βλ. αύξηση κατώτατου μισθού) ως εργαλείου ενίσχυσης της ανθεκτικότητας της οικονομίας έναντι διαταραχών στο διεθνές περιβάλλον. Υπενθυμίζεται ότι η καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη σταθεροποίηση της οικονομίας τα τελευταία έτη. Η μείωση της απασχόλησης και των αμοιβών σε συνδυασμό με ένα δεύτερο κύμα επισφαλοποίησης της αγοράς εργασίας -ως απάντηση στη μείωση των επιπέδων κερδοφορίας- θα επηρεάσει αρνητικά την ιδιωτική κατανάλωση, καθορίζοντας τόσο το βάθος και τη διάρκεια της υφεσιακής δυναμικής όσο και την ένταση της οικονομικής ανάκαμψης.

Οι νέες ανάγκες θέτουν την ανάγκη κοινωνικών καινοτομιών

Η υγειονομική κρίση ανέδειξε νέες έκτακτες κοινωνικές ανάγκες. Η κάλυψη αντίστοιχων αναγκών υπό καθεστώς νέας υγειονομικής ή κλιματικής κρίσης χρήζει συνεπώς διερεύνησης και σχεδιασμού. Ενδεικτικά μπορεί να εξεταστεί η προοπτική συγκρότησης και διαχείρισης δικτύων σε επίπεδο Δήμων με αντικείμενο τη διανομή βασικών αγαθών, τροφίμων και φαρμάκων σε ηλικιωμένους, ευπαθείς ομάδες αλλά και σε οικογένειες πολιτών που εργάζονται στην πρώτη γραμμή αντιμετώπισης της κρίσης (π.χ. υγειονομικό προσωπικό, προσωπικό καθαριότητας, εργαζόμενους σε υπεραγορές, φαρμακεία και σε ό,τι αφορά τις υγειονομικές κρίσεις). Οι αλυσίδες διανομής αγαθών σε σούπερ μάρκετ ακόμη δεν έχουν την επάρκεια να ανταποκριθούν σε σύντομο χρόνο σε όλες τις περιοχές, λόγω έλλειψης στόλου, οδηγών, κλπ.

Ταυτόχρονα, ένα σημαντικό τμήμα εργαζομένων σε μεταφορές (οδηγοί κλπ.) υποαπασχολείται, ενώ αρκετά οχήματα χρησιμοποιούνται ελάχιστα. Συνεπώς, είναι εφικτός, για παράδειγμα, ο σχεδιασμός ενός αναβαθμισμένου και προσαρμοσμένου στις νέες συνθήκες προγράμματος «Βοήθεια στο σπίτι», το οποίο θα στηρίζεται σε 2 πυλώνες: α) την καταγραφή του πληθυσμού που έχει τις πιο άμεσες και συχνές ανάγκες διανομών αγαθών και β) την κινητοποίηση στόλου και προσωπικού διανομής σε άμεση συνεννόηση με παρόχους αγαθών.

Κράτος πρόνοιας και ανθεκτικότητα

Η ανθεκτικότητα μιας χώρας εναπόκειται σε μεγάλο βαθμό στην επάρκεια και αποτελεσματικότητα των δομών του κοινωνικού κράτους υπό συνθήκες κρίσης, οικονομικής, κοινωνικής, υγειονομικής ή κλιματικής. Η ικανότητα αυτή περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την ετοιμότητα του συστήματος υγείας να αντιμετωπίσει πανδημίες ή τις επιπτώσεις φυσικών καταστροφών, την ύπαρξη θεσμοθετημένων μηχανισμών χορήγησης εγγυημένου εισοδήματος⁹⁷ ή εργασίας⁹⁸ σε αδρανείς εξαιτίας της κρίσης εργαζόμενους και ελεύθερους επαγγελματίες και την έγκαιρη και ποιοτική μετάβαση του εκπαιδευτικού συστήματος σε συνθήκες ψηφιακής διδασκαλίας⁹⁹. Το κρίσιμο ζήτημα της κοινωνικής ανθεκτικότητας, το οποίο υπερβαίνει το πλαίσιο της παρούσας εργασίας συνδέεται με το ζήτημα της επάρκειας των κοινωνικών δαπανών σε σχέση με τις υφιστάμενες και έκτακτες κοινωνικές ανάγκες¹⁰⁰. Στο πλαίσιο αυτό, μπορεί επίσης να εξεταστεί η προοπτική ενίσχυσης της πρωτογενούς διανομής του εισοδήματος υπέρ της εργασίας (βλ. αύξηση κατώτατου μισθού) ως εργαλείου ενίσχυσης της ανθεκτικότητας της οικονομίας έναντι διαταραχών στο διεθνές περιβάλλον. Υπενθυμίζεται ότι η καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη σταθεροποίηση

⁹⁷ 'Universal basic income: Will it become a reality after lockdown is lifted?', Euronews, 17.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.euronews.com/2020/04/17/universal-basic-income-will-it-become-a-reality-after-lockdown-is-lifted>

⁹⁸ Antoniadou, A., ό.π.

⁹⁹ «Για τη συνέχιση της σχέσης με το αγαθό της παιδείας», Λ. Λαμπριανίδης, Γ. Αγγελόπουλος, Huffpost, 9.4.2020. Διαθέσιμο στο: https://www.huffingtonpost.gr/entry/yia-te-senechistes-scheses-me-to-ayatho-tes-paideias_gr_5e8ed33ac5b6458ae2a450e4

¹⁰⁰ Ευσταθόπουλος, Γ., Κωσταράκος, Η. (2017) «Η έννοια της «κοινωνικής βιωσιμότητας» και οι προεκτάσεις της για το ελληνικό δημόσιο χρέος», Σύγχρονα Θέματα, Τεύχος 136, 11.4.2017. Διαθέσιμο στο (περίληψη): <https://www.synchronathemata.gr/ennia-tis-kinonikis-viosimotitas-ke-proektasis-tis-gia-elliniko-dimosio-chreos/>

της οικονομίας τα τελευταία έτη¹⁰¹. Η μείωση της απασχόλησης και των αμοιβών σε συνδυασμό με ένα δεύτερο κύμα επισφαλοποίησης της αγοράς εργασίας -ως απάντηση στη μείωση των επιπέδων κερδοφορίας- θα επηρεάσει την ιδιωτική κατανάλωση και συνακόλουθα τόσο το βάθος και τη διάρκεια της υφεσιακής δυναμικής όσο και την ένταση της οικονομικής ανάκαμψης.

4.3 Η τοπικότητα ως παράγοντας σύζευξης ανθεκτικότητας - βιωσιμότητας - αποτελεσματικότητας

Η σημερινή κρίση έχει επαναφέρει στο προσκήνιο τον ρόλο των τοπικών οικονομιών και κοινωνιών. Η δημιουργία σύνθετων παγκοσμιοποιημένων αλυσίδων αξίας έχει αυξήσει την τρωτότητα των οικονομιών έναντι φυσικών και άλλων κρίσεων. Η ενίσχυση της τοπικής παραγωγής και η σύντηξη των αλυσίδων αξίας στον αγροτικό τομέα και την ενέργεια επαναπροσεγγίζονται σήμερα ως παράγοντες από κοινού ενίσχυσης της ανθεκτικότητας και αποτελεσματικότητας. Οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης και οι τοπικές κοινωνίες μπορούν να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο για την αξιοποίηση των αναπτυξιακών ευκαιριών της βιώσιμης ανάπτυξης στη μετα-Covid19 εποχή και την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων όπως η ενεργειακή φτώχεια. Η ενίσχυση της τοπικότητας δε συνιστά επιστροφή σε μια μορφή τοπικής αυτάρκειας και εθνικής αναδίπλωσης. Η αξιοποίηση της παγκοσμιοποίησης μπορεί να εστιάσει στην προώθηση των αναγκαίων διεθνών συνεργασιών για τη διασφάλιση παγκόσμιων κοινών αγαθών και τη δημιουργία θεσμών διακυβέρνησης για την πρόληψη των κινδύνων που ανακύπτουν από την αυξημένη αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση των οικονομικών συστημάτων. Αντίστοιχα, η από-παγκοσμιοποίηση μπορεί να διασφαλίσει προϋποθέσεις στοιχειώδους αυτονομίας και ποιότητας στις τοπικές συνθήκες διαβίωσης με παράλληλη οικονομική και δημογραφική αναβίωση της υπαίθρου.

Η σημερινή κρίση έχει επαναφέρει στο προσκήνιο τον ρόλο των τοπικών οικονομιών για την ενίσχυση της ανθεκτικότητας. Η δημιουργία σύνθετων παγκοσμιοποιημένων αλυσίδων αξίας και η εφαρμογή του μοντέλου της λιτής και just-in-time παραγωγής, το οποίο στοχεύει στη μείωση των αποθεμάτων με γνώμονα την αποδοτικότητα (efficiency), έχουν αυξήσει την τρωτότητα των οικονομιών έναντι φυσικών και άλλων κρίσεων. Από τη συγκεκριμένη άποψη, εκτιμάται ότι η *ανθεκτικότητα* και η *αποδοτικότητα* συγκροτούν ένα αντιθετικό δίπολο. Επιστημονικές εργασίες με θέμα τις συνθήκες κατάρρευσης

¹⁰¹ INE-ΓΣΕΕ, ό.π.

σύνθετων (και αποδοτικών) κοινωνικών συστημάτων εκτιμούν ειδικότερα ότι -σε συνθήκες κρίσης- οι ροές βασικών αγαθών προς τις πλέον απομακρυσμένες («αφηρημένες») περιοχές του συστήματος (όπως τα τρόφιμα και η ενέργεια) τείνουν να υποχωρήσουν ή και να καταρρεύσουν¹⁰². Οι οικονομικές επιπτώσεις της πανδημίας εκτιμάται ότι ανέδειξαν συνολικότερα την ποιοτική και ποσοτική αναβάθμιση της εγχώριας αλυσίδας προστιθέμενης αξίας σε μια από τις σημαντικότερες μελλοντικές προκλήσεις με όρους παγκόσμιας πολιτικής οικονομίας¹⁰³.

Κατ' επέκταση, η ενίσχυση της τοπικής παραγωγής και η σύντμηση των αλυσίδων αξίας προσεγγίζεται ως ένα σημαντικό στοιχείο ενίσχυσης της ανθεκτικότητας. Πρόσφατη μελέτη ανέδειξε ότι μόλις το 1/3 του παγκόσμιου πληθυσμού μπορεί, για παράδειγμα, να βρει τροφή που έχει παραχθεί εντός μιας ακτίνας 100 περίπου χιλιομέτρων¹⁰⁴. Η υποστήριξη του άτυπου διατροφικού τομέα (προσωπικές καλλιέργειες, καλλιέργειες σε δημόσιες/δημοτικές εκτάσεις, κ.λπ.) μπορεί συνεπώς να διαδραματίσει θετικό ρόλο σε μια συνολικότερη πολιτική ενίσχυσης της διατροφικής ασφάλειας. Η προοπτική της αποκεντρωμένης παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας σε τοπικό επίπεδο παρουσιάζει επίσης σημαντικά οφέλη για την ενίσχυση της ενεργειακής αυτονομίας σε τοπικό επίπεδο με ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και αποδοτικές εφαρμογές για την κάλυψη των ενεργειακών αναγκών νησιών αλλά και ορεινών περιοχών σε ό,τι αφορά ζητήματα πέραν της ηλεκτροδότησης (π.χ. βιομάζα, αέρια καύσιμα), προκειμένου να καλύπτονται οι ανάγκες σε θέρμανση και οικονομικές χρήσεις (αγροτικές και άλλες εκμεταλλεύσεις).

Τοπικές παρεμβάσεις για την κάλυψη κοινωνικών αναγκών

Η οικονομική κρίση αναμένεται να επηρεάσει αρνητικά την πρόσβαση στην ενέργεια των χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων. Εξαιτίας των ιδιωτικοποιήσεων στον τομέα της ενέργειας και των δημοσιονομικών πιέσεων

¹⁰² Bendell, J. (2020) 'Why Deep Adaptation needs re-localisation', 2.11.2019. Διαθέσιμο στο: <https://jembendell.com/2019/11/02/deep-adaptation-relocalisation/>

¹⁰³ ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ό.π.

¹⁰⁴ Campbell, L. (2020) 'Less Than a Third of the World Can Feed Itself From Local Crops, Says Study', Modern Farmer, 27.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://modernfarmer.com/2020/04/less-than-a-third-of-the-world-can-feed-itself-from-local-crops-says-study/>

που αναμένεται να εκδηλωθούν ως αποτέλεσμα της ύφεσης, τα περιθώρια αντιμετώπισης της ενεργειακής πενίας από το κεντρικό κράτος είναι περιορισμένα. Η αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων λαμβάνει συνεπώς κρίσιμο χαρακτήρα. Στο πλαίσιο αυτό, οι δήμοι και οι τοπικές κοινωνίες μπορούν να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο για την αντιμετώπιση του προβλήματος σε τοπικό επίπεδο με την αξιοποίηση, για παράδειγμα, του θεσμού των ενεργειακών συνεταιρισμών. Οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης καλούνται να αναλάβουν επομένως πρωτοβουλίες στο εν λόγω πεδίο¹⁰⁵.

Προς μια συμπληρωματική σχέση μεταξύ τοπικού και παγκόσμιου επιπέδου

Η ενίσχυση της τοπικότητας δε συνιστά επιστροφή σε μια μορφή τοπικής αυτάρκειας και εθνικής αναδίπλωσης. Η συμμετοχή στις διεθνείς αγορές διατηρεί σημαντικά πλεονεκτήματα. Υπό τη συγκεκριμένη προσέγγιση, η *παγκοσμιοποίηση* θα πριμοδοτεί την ικανοποίηση αναγκών για συνεργασία (π.χ. συμβατότητα και ανάπτυξη σε παγκόσμια κλίμακα τεχνολογιών επικοινωνίας και πληροφορίας, από κοινού χρηματοδότηση Ε&Α για την ανακάλυψη νέων θεραπειών) και η *αποπαγκοσμιοποίηση* τις ανάγκες για τη διασφάλιση μιας στοιχειώδους αυτονομίας και ποιοτικής αναβάθμισης στις τοπικές συνθήκες διαβίωσης (π.χ. ποιοτική/ποσοτική διατροφική επάρκεια) και τη διάσωση της υπαίθρου από την ερημοποίηση¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Σχετικές πρωτοβουλίες Δήμων στην Ελλάδα: <https://iliemou-iliesou.gr/#protoporoj>

¹⁰⁶ Morin, E. (2020) 'Un festival d'incertitudes', Tract de Crise No54, Gallimard, 21.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://tracts.gallimard.fr/en/products/tracts-de-crise-n-54-un-festival-d-incertitudes>

5. Αντί Επιλόγου: Η ανανέωση και οι προοπτικές της ατζέντας Βιώσιμης ανάπτυξης στη μετα-Covid19 περίοδο

Η κρίση του κορονοϊού αναμένεται να προκαλέσει μια βαθιά οικονομική ύφεση με πολύ σημαντικές και παρατεταμένες κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις (ανεργία, φτώχεια, πτωχεύσεις, απώλεια δεξιοτήτων, άυλου και φυσικού κεφαλαίου). Η κρίση ανέδειξε ένα έλλειμμα ανθεκτικότητας απέναντι σε «κρίσεις νέου τύπου» που ανάγεται στα συνολικότερα όρια του σημερινού αναπτυξιακού υποδείγματος.

Όπως εξετάστηκε αναλυτικά στο παρόν κείμενο, οι αρχές και τα εφαρμοσμένα παραδείγματα της βιώσιμης ανάπτυξης εμπεριέχουν σημαντικές δυνατότητες για την αντιμετώπιση των κεντρικών στρατηγικών αδιεξόδων στα οποία έχει περιέλθει η παγκόσμια, ευρωπαϊκή και ελληνική οικονομία. Η ενσωμάτωση της οικονομικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής βιωσιμότητας και των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης στον πυρήνα των σχεδίων ανάκαμψης της οικονομίας στη μετα-Covid19 εποχή αποτελεί συνεπώς επιτακτική ανάγκη, προκειμένου να αποτραπεί το σενάριο επιστροφής σε μια αναπτυξιακή «κανονικότητα» που θα χαρακτηρίζεται από υψηλές κοινωνικές ανισότητες, ενδογενή αστάθεια, χαμηλή ανθεκτικότητα έναντι νέων κρίσεων και υψηλό περιβαλλοντικό αποτύπωμα.

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, η ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγικής βάσης στον αγροτικό τομέα στην κατεύθυνση της διαφοροποιημένης παραγωγής προϊόντων ποιότητας και ταυτότητας, η ενίσχυση και το «πρασίνισμα» της μεταποίησης, η προώθηση της κυκλικότητας στην οικονομία, η απελευθέρωση πόρων μέσω μείωσης της εξάρτησης από εισαγωγές (ενέργειας, τροφίμων, φαρμάκων, κ.λπ.), η ενίσχυση της ανθεκτικότητας του τουριστικού τομέα, των δικτύων και των κοινωνικών υποδομών, η αξιοποίηση των συνεργειών μεταξύ κλάδων της οικονομίας και η διαμόρφωση μια ενεργητικής στάσης έναντι των ευκαιριών της 4BE εμπεριέχουν σημαντικές αναπτυξιακές προοπτικές για τη βιώσιμη οικονομική ανάκαμψη και τον παραγωγικό μετασχηματισμό.

Οι πολιτικές αυτές μπορούν να ενισχύουν καθοριστικά τη βιωσιμότητα της οικονομίας, την απασχόληση, τη συγκράτηση του ειδικευμένου ανθρώπινου

κεφαλαίου, τη σύζευξη *ανθεκτικότητας-αποτελεσματικότητας-βιωσιμότητας*, τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού, την περιφερειακή αποκέντρωση, τη μείωση του εμπορικού ελλείμματος και την ασφάλεια της χώρας έναντι νέων, σύνθετων και απρόβλεπτων μελλοντικών απειλών.

6. Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή(2020), «Ειδική έκθεση για τις οικονομικές συνέπειες του COVID-19», 16 Απριλίου 2020. Διαθέσιμο στο: <http://www.pbo.gr/el-gr/%ce%b5%ce%b9%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%ce%ad%ce%ba%ce%b8%ce%b5%cf%83%ce%b7-%ce%b3%ce%b9%ce%b1-%cf%84%ce%b9%cf%82-%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%bd%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%ad%cf%82-%cf%83%cf%85%ce%bd%ce%ad%cf%80%ce%b5%ce%b9%ce%b5%cf%82-%cf%84%ce%bf%cf%85-covid-19>

Γκίκας, Γ. (2020) «Τηλεργασία και εργατικά δικαιώματα», 9.5.2020, Blog του ΕΝΑ. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/%cf%84%ce%b7%ce%bb%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%b1%cf%83%ce%af%ce%b1-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%b1%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ac-%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%b1%ce%b9%cf%8e%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%b1/>

Δεββές, Σ. (2019) «Ενεργειακή μετάβαση με όρους δημοκρατίας, συμμετοχικότητας & κοινωνικής δικαιοσύνης», Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης ΕΝΑ, 30.10.2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b5%ce%bd%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%b5%ce%b9%ce%b1%ce%ba%ce%ae-%ce%bc%ce%b5%cf%84%ce%ac%ce%b2%ce%b1%cf%83%ce%b7-%ce%bc%ce%b5-%cf%8c%cf%81%ce%bf%cf%85%cf%82-%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%bf%ce%ba%cf%81%ce%b1/>

ΕΝΑ (2017) «Το δίλημμα της τουριστικής ανάπτυξης: Αναζητώντας την ισορροπία», 25.ο.2017. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%cf%84%ce%bf-%ce%b4%ce%af%ce%bb%ce%b7%ce%bc%ce%bc%ce%b1-%cf%84%ce%b7%cf%82-%cf%84%ce%bf%cf%85%cf%81%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae%cf%82-%ce%b1%ce%bd%ce%ac%cf%80%cf%84%cf%85%ce%be%ce%b7%cf%82/>

ΕΝΑ (2019) 'Από την οικονομική μεγέθυνση στη βιωσιμότητα και την ευημερία', Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης ΕΝΑ, Οκτώβριος 2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/a%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%BC%CE%B5%CE%B3%CE%AD%CE%B8%CF%85%CE%BD%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%B2%CE%B9%CF%89%CF%83%CE%B9/>

ΕΝΑ (2019) «Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας & Πολιτικής Νο1», 18.11.2019. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b4%ce%b5%ce%bb%cf%84%ce%af%ce%bf-%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%bd%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%ae%cf%82-%cf%83%cf%85%ce%b3%ce%ba%cf%85%cf%81%ce%af%ce%b1%cf%82-%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%b9%cf%84%ce%b9/>

ENA (2020), «Οικονομικές προσεγγίσεις & εκφάνσεις της κρίσης του covid-19», Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας & Πολιτικής νο2, Μάρτιος 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%B5%CE%B3%CE%B3%CE%AF%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CE%B5%CE%BA%CF%86%CE%AC%CE%BD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/>

ENA (2020) «Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας & Πολιτικής Νο2», 26.3.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b4%ce%b5%ce%bb%cf%84%ce%af%ce%bf-%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%bd%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%ae%cf%82-%cf%83%cf%85%ce%b3%ce%ba%cf%85%cf%81%ce%af%ce%b1%cf%82-%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%b9%cf%84%ce%b9-2/>

ENA (2020), «Δελτίο Κοινωνικών Εξελίξεων», Απρίλιος 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b4%ce%b5%ce%bb%cf%84%ce%af%ce%bf-%ce%ba%ce%bf%ce%b9%ce%bd%cf%89%ce%bd%ce%b9%ce%ba%cf%8e%ce%bd-%ce%b5%ce%be%ce%b5%ce%bb%ce%af%ce%be%ce%b5%cf%89%ce%bd-2020>

Ελληνική Δημοκρατία, Εθνικό Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων 2020, Απρίλιος 2020. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/european-semester-timeline/national-reform-programmes-and-stability-convergence-programmes/2020-european-semester_en

ΕΟΚΕ (2019) «Προς μια ανθεκτικότερη και πιο βιώσιμη ευρωπαϊκή οικονομία», Γνωμοδότηση (εισηγητής: Javier Doz Orri), ECO/492, 17.7.2019. Διαθέσιμο στο: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2019.353.01.0023.01.ELL&toc=OJ:C:2019:353:TOC

Ευσταθόπουλος, Γ., Κωσταράκος, Η. (2017) «Η έννοια της «κοινωνικής βιωσιμότητας» και οι προεκτάσεις της για το ελληνικό δημόσιο χρέος», Σύγχρονα Θέματα, Τεύχος 136, 11.4.2017. Διαθέσιμο στο (περίληψη): <https://www.synchronathemata.gr/ennia-tis-kinonikis-viosimotitas-ke-proektasis-tis-gia-elliniko-dimosio-chreos/>

Ευσταθόπουλος, Γ., Λαμπροπούλου, Μ. (2018), «Πέρα από το δίπολο κρατικοποίηση – ιδιωτικοποίηση: προς την ανάδυση μεικτών σχημάτων άσκησης πολιτικής;», ENA, 29.1.2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%cf%80%ce%ad%cf%81%ce%b1-%ce%b1%cf%80%cf%8c-%cf%84%ce%bf-%ce%b4%ce%af%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%bf-%ce%ba%cf%81%ce%b1%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%bf%cf%80%ce%bf%ce%af%ce%b7%cf%83%ce%b7-%ce%b9%ce%b4%ce%b9%cf%89/>

Θεοδώρου, Ε., «Ποιο είναι το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τον COVID-19;». Διαθέσιμο στο: <https://tvxs.gr/news/eyropi-eop/poio-einai-mellon-tis-eyropaikis-enosis-meta-ton-covid-19>

INE/ΓΣΕΕ (2020) «4^ο Δελτίο Οικονομικών Εξελίξεων», Μάιος 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.inegsee.gr/ekdosi/4-deltio-ikonomikon-exelixeon-maios-2020/>

IOBE (2018), «Προκλήσεις και προοπτικές του τομέα μεταποίησης στην Ελλάδα: Στρατηγικές παρεμβάσεις για ανάπτυξη», Δεκέμβριος 2018. Διαθέσιμο στο: <https://hellenicproduction.org/meleti-iove-2018/>

IOBE (2019) «Ετήσια Έκθεση Επιχειρηματικότητας 2018-2019». Διαθέσιμο στο: http://iove.gr/research_dtl.asp?RID=197

Κασίμης, Χ. (2020) «Γεωργία & Κορονοϊός: Προκλήσεις και διδάγματα για Ελλάδα και Ευρώπη», Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης & Ευημερίας ΕΝΑ, 31.3.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b3%ce%b5%cf%89%cf%81%ce%b3%ce%af%ce%b1-%ce%ba%ce%bf%cf%81%ce%bf%ce%bd%ce%bf%cf%8a%cf%8c%cf%82-%cf%80%cf%81%ce%bf%ce%ba%ce%bb%ce%ae%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82-%ce%b4%ce%b9%ce%b4%ce%ac%ce%b3%ce%bc/>

Κουρής, Γ. (2020), «Η Αγορά του Πετρελαίου στις Μέρες του Κορονοϊού», 13.5. 2020. Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης ΕΝΑ. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%bf%ce%b9-%ce%b5%cf%80%ce%b9%cf%80%cf%84%cf%8e%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82-%cf%84%ce%bf%cf%85-covid-19-%cf%83%cf%84%ce%b7%ce%bd-%ce%b1%ce%b3%ce%bf%cf%81%ce%ac-%cf%80%ce%b5%cf%84%cf%81%ce%b5%ce%bb%ce%b1/>

Λαμπριανίδης, Λ. (2019) «Για την κυβερνητική οικονομική πολιτική: μια κριτική αποτίμηση με αφορμή το νόμο «Επενδύω στην Ελλάδα»», Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας & Πολιτικής νο1, ΕΝΑ, 18.11.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b4%ce%b5%ce%bb%cf%84%ce%af%ce%bf-%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%bd%ce%bf%ce%bc%ce%b9%ce%ba%ce%ae%cf%82-%cf%83%cf%85%ce%b3%ce%ba%cf%85%cf%81%ce%af%ce%b1%cf%82-%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%b9%cf%84%ce%b9/>

Λαμπριανίδης, Λ. (2020) «Η ενίσχυση των «πρωταθλητών» ως απειλή για την ανταγωνιστικότητα & τη συνοχή της Ευρώπης», ΕΝΑ, 25.2.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%CE%B7-%CE%B5%CE%BD%CE%AF%CF%83%CF%87%CF%85%CF%83%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B1%CE%B8%CE%BB%CE%B7%CF%84%CF%8E%CE%BD-%CF%89%CF%82-%CE%B1%CF%80%CE%B5%CE%B9%CE%BB/>

Λαμπριανίδης, Λ., Αγγελόπουλος, Γ. (2020) «Για τη συνέχιση της σχέσης με το αγαθό της παιδείας», Huffpost, 9.4.2020. Διαθέσιμο στο: https://www.huffingtonpost.gr/entry/yia-te-senechise-tes-scheses-me-to-ayatho-tes-paideias_gr_5e8ed33ac5b6458ae2a450e4

Λιάκος, Α. (2020) «Πλοήγηση μέσω κρίσεων», 9.5.2000, ΕΝΑ. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%cf%80%ce%bb%ce%bf%ce%ae%ce%b3%ce%b7%cf%83%ce%b7-%ce%bc%ce%ad%cf%83%cf%89-%ce%ba%cf%81%ce%af%cf%83%ce%b5%cf%89%ce%bd/>

Μελίδης, Κ. (2020) «Από την επισφάλεια της οικονομικής κρίσης στην επισφάλεια του COVID 19», Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 7.5.2020. Διαθέσιμο στο:

<https://poulantzas.gr/yliko/kyriakos-melidis-apo-tin-episfalia-tis-ikonomikis-krisis-stin-episfalia-tou-covid-19/>

Μητροπούλου, Α. (2019) «Τουρισμός σήμερα: Προς ένα μοντέλο αλληλεπίδρασης επισκεπτών και κατοίκων», 13.2.2019. Διαθέσιμο στο:

<https://www.enainstitute.org/publication/%cf%84%ce%bf%cf%85%cf%81%ce%b9%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82-%cf%83%ce%ae%ce%bc%ce%b5%cf%81%ce%b1-%cf%80%cf%81%ce%bf%cf%82-%ce%ad%ce%bd%ce%b1-%ce%bd%ce%ad%ce%bf-%ce%bc%ce%bf%ce%bd%cf%84%ce%ad%ce%bb%ce%bf/>

Σμυρναίος, Ν. (2020) «Τηλεργαζόμενοι, εργοδότες & διαδικτυακοί κολοσσοί στην εποχή του κορονοϊού», Συνέντευξη στο ΕΝΑ, 14.5.2020. Διαθέσιμο στο:

<https://www.enainstitute.org/publication/%cf%84%ce%b7%ce%bb%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%b1%ce%b6%cf%8c%ce%bc%ce%b5%ce%bd%ce%bf%ce%b9-%ce%b5%cf%81%ce%b3%ce%bf%ce%b4%cf%8c%cf%84%ce%b5%cf%82-%ce%b4%ce%b9%ce%b1%ce%b4%ce%b9%ce%ba%cf%84%cf%85%ce%b1/>

Στυλιανός, Γ. (2020) «Πτώση των δεικτών PMI μεταποίησης και οικονομικού κλίματος τον Μάρτιο 2020», 7 Ημέρες Οικονομία, EurobankResearch, 6.4.2020. Διαθέσιμο στο:

<https://www.eurobank.gr/el/omilos/oikonomikes-analuseis/elliniki-oikonomia/7-imeres-oikonomia-06-04-20>

Σωτηρόπουλος, Α. (2019) «Κυκλική Οικονομία: Ένα μοντέλο για Βιώσιμη Ανάπτυξη & Ευημερία», Παρατηρητήριο Βιώσιμης Ανάπτυξης ΕΝΑ, 21.12.2019. Διαθέσιμο στο:

<https://www.enainstitute.org/publication/%ce%ba%cf%85%ce%ba%ce%bb%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%bd%ce%bf%ce%bc%ce%af%ce%b1-%ce%ad%ce%bd%ce%b1-%ce%bc%ce%bf%ce%bd%cf%84%ce%ad%ce%bb%ce%bf-%ce%b3%ce%b9%ce%b1-%ce%b2%ce%b9%cf%8e/>

Τζόβα, Δ (2020). «Ο ψηφιακός μετασχηματισμός στη μετά-Covid 19 εποχή». Blog του ΕΝΑ, 7.5.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/%ce%bf-%cf%88%ce%b7%cf%86%ce%b9%ce%b1%ce%ba%cf%8c%cf%82-%ce%bc%ce%b5%cf%84%ce%b1%cf%83%cf%87%ce%b7%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%b9%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82-%cf%83%cf%84%ce%b7-%ce%bc%ce%b5%cf%84%ce%ac-covid-19/>

Τσολακίδης, Β. «Η Ελλάδα στο δρόμο για την οικονομία χωρίς άνθρακα», 18.1.2020.

Διαθέσιμο στο: <https://www.protothema.gr/blogs/vasilis-tsolakidis/article/965498/i-ellada-sto-dromo-gia-tin-oikonomia-horis-anthraka/>

Φουτάκης, Δ. (2019) «Η εσωτερική υποτίμηση ως εγχώρια αναπτυξιακή στρατηγική ξανά», 25.10.2019, ΕΝΑ. Διαθέσιμο στο:

<https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b7-%ce%b5%cf%83%cf%89%cf%84%ce%b5%cf%81%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%cf%85%cf%80%ce%bf%cf%84%ce%af%ce%bc%ce%b7%cf%83%ce%b7-%cf%89%cf%82-%ce%b5%ce%b3%cf%87%cf%8e%cf%81%ce%b9%ce%b1-%ce%b1%ce%bd/>

Φωτάκης, Κ., Σελίμης, Α. (2020) «Η Έρευνα & Καινοτομία στην Ελλάδα σήμερα», ENA, 12.3.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.enainstitute.org/publication/%ce%b7-%ce%ad%cf%81%ce%b5%cf%85%ce%bd%ce%b1-%ce%b7-%ce%ba%ce%b1%ce%b9%ce%bd%ce%bf%cf%84%ce%bf%ce%bc%ce%af%ce%b1-%cf%83%cf%84%ce%b7%ce%bd-%ce%b5%ce%bb%ce%bb%ce%ac%ce%b4%ce%b1-%cf%83%ce%ae%ce%bc%ce%b5/>

Χατζηαργυρίου, Ν. (2020), «Επιπτώσεις της πανδημίας στην ηλεκτρική ενέργεια», EnergyPress, 7.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://energypress.gr/news/n-hatziargyrioy-epiptoseis-tis-pandimias-stin-ilektriki-energeia>

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Antoniades, A. (2020) 'The Danger of Bailing-Out a Bankrupt Socio-Economic System: The Pandemic and the Day After', 23.4.2020, Global Policy. Διαθέσιμο στο: <https://www.globalpolicyjournal.com/blog/23/04/2020/danger-bailing-out-bankrupt-socio-economic-system-pandemic-and-day-after>

Bendell, J. (2020) 'Why Deep Adaptation needs re-localisation', 2.11.2019. Διαθέσιμο στο: <https://jembendell.com/2019/11/02/deep-adaptation-relocalisation/>

Birol, F. (2020) 'What the 2008 financial crisis can teach us about designing stimulus packages today', 19.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.iea.org/commentaries/what-the-2008-financial-crisis-can-teach-us-about-designing-stimulus-packages-today>

Campbell, L. (2020) 'Less Than a Third of the World Can Feed Itself From Local Crops, Says Study', Modern Farmer, 27.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://modernfarmer.com/2020/04/less-than-a-third-of-the-world-can-feed-itself-from-local-crops-says-study/>

Cerra, V., Saxena, S. (2018) 'The Economic Scars of Crises and Recessions', IMF Blog, 21 March 2018. Διαθέσιμο στο: <https://blogs.imf.org/2018/03/21/the-economic-scars-of-crises-and-recessions/>

Clapp, J. (2017) 'Food self-sufficiency: Making sense of it, and when it makes sense', Food Policy 66 (2017) 88–96. Διαθέσιμο στο: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306919216305851>

Conseil Général de l'Environnement et du Développement Durable, 'Vulnérabilité des réseaux d'infrastructures aux risques naturels', Rapport n° 008414-01, Septembre 2013. Διαθέσιμο στο: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewj4oM6emKTpAhUtMewKHYwyDYoQFjAAegQIBRAB&url=https%3A%2F%2Fwww.vie-publique.fr%2Fvar%2Fstorage%2Frapports-publics%2F144000235.pdf&usq=AOvVawoGrdoZlkvJZdNOtfl7xoxV>

Cullen, M. (2020) 'COVID-19 and the risk to food supply chains: How to respond?', 29.3.2020. Διαθέσιμο στο: <http://www.fao.org/documents/card/en/c/ca8388en>

Delepine, J. (2020) 'L'insoutenable croissance du numérique', Alternatives Economiques, No 397, 15.1.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.alternatives-economiques.fr/linsoutenable-croissance-numerique/00091337>

Duval, G. (2020) 'Europe : la longue marche de la solidarité', Alternatives Economiques, No 401. Διαθέσιμο στο: <https://www.alternatives-economiques.fr/europe-longue-marche-de-solidarite/00092586>

Economist, 'The global food supply chain is passing a severe test', Editor's note, 9.5.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.economist.com/leaders/2020/05/09/the-global-food-supply-chain-is-passing-a-severe-test>

EEA (2017) 'Climate change, impacts and vulnerability in Europe 2016', EEA Report, No1/2017. Διαθέσιμο στο: https://www.eea.europa.eu/highlights/climate-change-poses-increasingly-severe?utm_medium=email&utm_campaign=Climate%20Impacts%20Report%20-%20other%20stakeholders&utm_content=Climate%20Impacts%20Report%20-%20other%20stakeholders+CID_6b7c49503c37fbc53ba159f1ecc134ae&utm_source=EEA%20Newsletter&utm_term=Read%20more

Escalante, D. (2020) 'Coronavirus: investors and policymakers must shift to increase resilience', Climate Home News, 1.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.climatechangenews.com/2020/04/01/coronavirus-investors-policymakers-must-shift-increase-resilience/>

Eurobank Research (2020), 'The Greek Economy in 2020 Impact from the COVID-19 crisis and Outlook', Economy & Markets Research Bulletin, 28.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.eurobank.gr/en/group/economic-research/economic-bulletin/economy-and-markets-28-04-20>

European Commission (2017) 'Economic resilience in EMU', Note for the Eurogroup, DG for General Economic & Financial Affairs, 13 September 2017. Διαθέσιμο στο: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwjN1vqC7qPpAhWgw8QBHXDDCJUQFjABegQIARAB&url=https%3A%2F%2Fwww.consilium.europa.eu%2Fmedia%2F23535%2Feurogroup-15-september-item1-com-note-economic-resilience-in-emu.pdf&usq=AOvVaw15NTHy8XF7QoOxnt2wlkHp>

European Commission (2020), 'European Economic Forecast - Spring 2020', Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Institutional paper 125, May 2020. Διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-forecasts/spring-2020-economic-forecast-deep-and-uneven-recession-uncertain-recovery_en

Eurostat, 'Tourism vital to employment in several Member States', 15.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20200415-1?inheritRedirect=true&redirect=%252Feurostat%252F>

FAO (2020) 'COVID-19 global economic recession: Avoiding hunger must be at the centre of the economic stimulus', 24.4.2020. Διαθέσιμο στο: <http://www.fao.org/policy-support/resources/resources-details/ru/c/1273314/>

- IMF** (2020), 'World Economic Outlook', April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>
- Jones, D.** (2020) 'Analysis: Coronavirus has cut CO₂ from Europe's electricity system by 39%', 29.4.2020, Carbon Brief. Διαθέσιμο στο: <https://www.carbonbrief.org/analysis-coronavirus-has-cut-co2-from-europes-electricity-system-by-39-per-cent>
- Kohlscheen, E., Mojon, B., Rees, D.** (2020), 'The macroeconomic spillover effects of the pandemic on the global economy', BIS Bulletin No4, Bank of International Settlements, 6 April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.bis.org/publ/bisbullo4.htm>
- Landais, C., Saez, E., Zucman, G.** (2020) 'A progressive European wealth tax to fund the European COVID response', VOX, 3 April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://voxeu.org/article/progressive-european-wealth-tax-fund-european-covid-response>
- Mazzucato, M.** (2020) 'Capitalism's triple crisis', Social Europe, 9 April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.socialeurope.eu/capitalisms-triple-crisis>
- Morin, E.** (2020) 'Un festival d'incertitudes', Tract de Crise No54, Gallimard, 21.4.2020. Διαθέσιμο στο: <https://tracts.gallimard.fr/en/products/tracts-de-crise-n-54-un-festival-d-incertitudes>
- Mouzon, C.** (2020) 'Pollution numérique : comment ralentir?', Alternatives Economiques, 20.2.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.alternatives-economiques.fr/pollution-numerique-ralentir/00091398>
- OECD** (2018) 'Putting faces to the jobs at risk of automation', Policy Brief on the Future of Work. Διαθέσιμο στο: www.oecd.org/els/emp/future-of-work/Automation-policy-brief-2018.pdf
- O'Callaghan, B., Hepburn, C.** (2020) 'Leading economists: Green coronavirus recovery also better for economy', Carbon Brief, 5 May 2020. Διαθέσιμο στο: https://www.carbonbrief.org/leading-economists-green-coronavirus-recovery-also-better-for-economy?fbclid=IwAR1Rv43hQhB2Qlgtlhg6jmgERoVr8iR1GdWzVhQy5GO_9syCdr-6jxdBkQs
- Pinner, D., Rogers, M., Samandari, H.** (2020) 'Addressing climate change in a post-pandemic world', McKinsey Quarterly, 7 April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability/our-insights/addressing-climate-change-in-a-post-pandemic-world>
- Pochet, P.** (2020) 'Four scenarios for Europe's future after the crisis', Social Europe, 30 April 2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.socialeurope.eu/author/philippe-pochet>
- Roberts, M.** (2020) 'The scarring', Michael Roberts Blog, 2 May 2020. Διαθέσιμο στο: <https://thenextrecession.wordpress.com/>
- Rhodes, C.** (2020) 'Transition Towns, Re-localisation, COVID-19 and the Fracking Industry', Energy Balance. Διαθέσιμο στο: <https://ergobalance.blogspot.com/2020/04/transition-towns-re-localisation-covid.html>
- Sakellariopoulos, S.** (2019) *Greece's (un) Competitive Capitalism and the Economic Crisis*, Palgrave McMillan.

Saraceno, F., Faccio, T. (2020) 'Waiting for Godot: tackling multinationals' tax avoidance', Social Europe, 19.5.2020. Διαθέσιμο στο:
<https://www.socialeurope.eu/waiting-for-godot-tackling-multinationals-tax-avoidance>

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

ΕΝΑ Ινστιτούτο
Εναλλακτικών Πολιτικών
Ζαλοκώστα 8, 106 71 Αθήνα,
+30 210 364 7912

info@enainstitute.org
www.enainstitute.org

